

Πανεπιστήμιο Κρήτης

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Κοινωνιολογίας

Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών

*Διαδικασίες γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου
παραγωγής στον Μαρξ και «νέα» πρωταρχική συσσώρευση.*

Δέσποινα Κούρκουλου, Α.Μ.:53

Τριμελής συμβουλευτική επιτροπή: Λαβράνου Αλίκη (επιβλέπουσα καθηγήτρια),
Νουτσόπουλος Θωμάς, Ρωμανός Βασίλειος.

Ρέθυμνο 2013

Περιεχόμενα

Σελ.

Πρόλογος.....	3
---------------	---

Μέρος Α': Η γένεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στον Μαρξ.

Εισαγωγή.....	10
1. «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»: Η μαρξική ανάλυση της μετάβασης από τον φεουδαρχικό στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.....	12
2. Η μαρξική έννοια της μισθωτής εργασίας ως προϋπόθεση της θεωρίας γένεσης και της θεωρίας λειτουργίας του καπιταλισμού. Ο ρόλος του διαχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής στην γένεση και αναπαραγωγή του κεφαλαίου για τον Μαρξ.....	21
3. Περί μαρξικής διάκρισης θεωρίας γένεσης και θεωρίας διευρυμένης λειτουργίας του καπιταλισμού.....	33
4. Διαχωρισμός θεωρίας γένεσης από θεωρία διευρυμένης λειτουργίας του καπιταλισμού στον Max Weber.....	36
Σύνοψη.....	44

Μέρος Β': Η «νέα» πρωταρχική συσσώρευση

Εισαγωγή.....	46
1. Ο χαρακτήρας της πρωταρχικής συσσώρευσης του Μαρξ: «Ιστορική πρωταρχική συσσώρευση» ή «συνεχόμενη πρωταρχική συσσώρευση»;.....	48
2. Οι ιμπεριαλιστικές τάσεις του κεφαλαίου σε περιόδους κρίσεων του καπιταλισμού.....	55

3. Η θεωρία της «συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» του David Harvey.....	66
4.Ο ρόλος του κράτους στη παγκόσμια συσσώρευση του κεφαλαίου.....	71
5.Η διαμόρφωση της ταξικής πάλης στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.....	76
Σύνοψη.....	80
Συμπεράσματα.....	82
Βιβλιογραφία.....	86

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία, η οποία εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, έχει ως αρχικό στόχο την ανασυγκρότηση του ζητήματος της γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής- της «λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης», όπως αυτό εκτέθηκε από τον Μαρξ στα κείμενα του Κεφαλαίου και των Grundrisse. Σε δεύτερο στάδιο, επιχειρεί να κατανοήσει την προέκταση των εν λόγω μαρξικών θέσεων σε ένα ευρύτερο πλαίσιο συζήτησης, αναφορικά με τον σύγχρονο καπιταλισμό και τις κρίσεις του.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, η «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» αφορά μία βίαιη διαδικασία αποδόμησης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, που είχε ως συνέπεια την «απελευθέρωση» των στοιχείων ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σε αυτά τα πλαίσια, αναγκαία συνθήκη της γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αποτελεί ο διαχωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Ο εν λόγω διαχωρισμός, που για τον Μαρξ αποτέλεσε ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σε συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του καπιταλισμού σταματά να λειτουργεί ως προϋπόθεση, και πλέον, αποτελεί αποτέλεσμα του συστήματος της διευρυμένης λειτουργίας του καπιταλισμού.

Η εν λόγω λογική εντάσσεται σε μία προσπάθεια διαχωρισμού της θεωρίας γένεσης από τη θεωρία της διευρυμένης λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Για τον Μαρξ, οι προϋποθέσεις της γένεσης του καπιταλισμού σταματούν να λειτουργούν ως τέτοιες, όταν το ίδιο το σύστημα αποκρυσταλλωθεί και είναι σε θέση να αναπαραγάγει τους όρους της λειτουργίας του στα πλαίσια των εδραιωμένων, πλέον, σχέσεων εργασίας- κεφαλαίου.

Στον Μαρξ, λοιπόν, η θεωρία γένεσης του καπιταλισμού είναι σαφώς διακριτή από την θεωρία λειτουργίας του αναπτυγμένου και εδραιωμένου καπιταλιστικού συστήματος. Το ίδιο θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι ισχύει και στη περίπτωση του Weber, παρά τις όποιες, βεβαίως, διαφορές. Για τον Μαρξ, οι διαδικασίες που οδήγησαν στη πρωταρχική συσσώρευση, είχαν ως ιστορική συνέπεια την ανάδυση και την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στο βαθμό που έχει

αυτός αναπτυχθεί, βλέπουμε ένα σύστημα να λειτουργεί σχεδόν από μόνο του. Οι λειτουργίες του έχουν γίνει φυσικοί νόμοι, τόσο για τους εργάτες και την αγορά, όσο και για τους ίδιους τους κεφαλαιοκράτες. Ο Weber από την άλλη προσεγγίζει τα ζητήματα της γένεσης και της λειτουργίας του καπιταλισμού ξεχωριστά, αρκετά όμως διαφορετικά, βλέποντας στη πρώτη περίπτωση μία σχεδόν συμπτωματολογική ιστορική συγκυρία ανάπτυξης του Προτεσταντισμού, και στη δεύτερη περίπτωση σχέσεις ατομικών δράσεων και επιλογών.

Εάν, για τον Μαρξ, οι διαδικασίες πρωταρχικής συσσώρευσης αφορούσαν τον βίαιο αποχωρισμό των ανθρώπων από τα μέσα παραγωγής, μπορούμε σήμερα να μιλάμε για έναν νέο κύκλο παρόμοιων σφετερισμών, μέσα όμως στα πλαίσια του ανεπτυγμένου πλέον καπιταλισμού; Το ερώτημα έγκειται στο εάν μπορούμε να διαπιστώσουμε σήμερα μία περίοδο νέων τύπων κτήσης των κοινών αγαθών από το κεφάλαιο. Αγαθά που έως τώρα θεωρούνταν κοινά εμπορευματοποιούνται, φεύγουν από τα χέρια των ανθρώπων για να βρουν μία νέα θέση στην αγορά. Μπορούμε λοιπόν, σήμερα, υπό συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του κεφαλαίου, να μιλάμε για έναν νέο κύκλο βίαιων σφετερισμών από το κεφάλαιο;

Η εργασία, λοιπόν, θα εστιάσει κατ' αρχάς στο εικοστό τέταρτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου του Μαρξ που αφορά τη «λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση» καθώς και στα κείμενα των Grundrisse που αναφέρονται στην «αρχική συσσώρευση», επιχειρώντας να ανασυγκροτήσει τη σχετική μαρξική ιδεολογία. Θα επιχειρήσει, στη συνέχεια, να συγκρίνει την μαρξική θέση περί γένεσης και λειτουργίας του καπιταλισμού με τη σχετική θέση του Βέμπερ όπως αυτή παρουσιάζεται στο κείμενο «Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού», υποθέτοντας ότι υπάρχει μια κοινή –παρά τις όποιες διαφορές– αντιμετώπιση αυτής της προβληματικής (σχετικά, δηλαδή, με την διάκριση γένεσης και εδραιωμένης λειτουργίας του καπιταλισμού). Τέλος, έχοντας αυτές τις θέσεις της κλασικής θεωρίας ως υπόβαθρο, θα επιχειρήσει να κατανοήσει τη σημερινή συζήτηση περί «νέας πρωταρχικής συσσώρευσης» ως προς τη λειτουργία της στο πλαίσιο του ανεπτυγμένου πλέον καπιταλισμού.

Σε αυτά τα πλαίσια, η εργασία χωρίζεται σε δύο επιμέρους θεματικές. Η πρώτη θεματική εστιάζει μονομερώς στα πρωτότυπα κείμενα του Μαρξ, που αναφέρονται στην «πρωταρχική συσσώρευση» (ή αλλιώς «αρχική συσσώρευση») και

πιο συγκεκριμένα στο Κεφάλαιο και στα Grundrisse. Στην δεύτερη θεματική επιχειρείται η ανασυγκρότηση μίας ευρείας συζήτησης σχετικά με την επαναφορά των πρακτικών που επιστρατεύτηκαν κατά τη γένεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σε συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του.

Η πρώτη θεματική ενότητα του πρώτου μέρους της εργασίας, εστιάζει στο εικοστό τέταρτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου του Μαρξ, επιχειρώντας την ανασυγκρότηση των ιστορικών διαδικασιών ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η ιστορική αυτή ανάλυση δείχνει, πώς η αποδόμηση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής είχε ως κύρια συνέπεια τον διαχωρισμό του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, τον διαχωρισμό των αντικειμενικών μέσων της εργασίας από την ίδια τη ζωντανή εργασία. Ακόμα περισσότερο, δείχνει πώς η εν λόγω διαδικασία παρέδωσε τις αναγκαίες προϋποθέσεις ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, την τάξη των ελεύθερων μισθωτών εργατών και την τάξη των κεφαλαιοκρατών.

Το δεύτερο κεφάλαιο εστιάζει στην ανάλυση του Μαρξ περί μισθωτής εργασίας ως απαραίτητη προϋπόθεση για τη γένεση και αναπαραγωγή του κεφαλαίου, έχοντας ως βασική αναφορά το τέταρτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου για την «Μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο». Να σημειώσουμε, εδώ, πως η σχετική ανασυγκρότηση προϋποθέτει την θεωρία της αξίας του Μαρξ, όπως αυτή εκτέθηκε στα πρώτα κεφάλαια του Κεφαλαίου, η οποία στην εν λόγω προσπάθεια δεν αναλύθηκε περαιτέρω. Τέλος, στην σχετική ενότητα, επιχειρείται η ανασυγκρότηση της θέσης του Μαρξ σχετικά με τον αναλυτικό ρόλο που παίζει ο διαχωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής σε δύο διαφορετικές συνθήκες, δηλαδή, από τη μία πλευρά στη γένεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και από την άλλη σε συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του.

Η τρίτη θεματική ενότητα επιχειρεί την ανασυγκρότηση της μαρξικής θέσης περί διαχωρισμού της θεωρίας γένεσης του καπιταλισμού από τη θεωρία λειτουργίας του καπιταλισμού. Η εν λόγω θέση εκθέτεται με μεγαλύτερη σαφήνεια στα κείμενα των Grundrisse που αφορούν την «αρχική συσσώρευση». Η μαρξική ανάλυση της λειτουργίας του καπιταλισμού αφορά μία διαδικασία συνεχούς αναπαραγωγής των στοιχείων εκείνων, που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή των σχέσεων του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής. Σε συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας

του καπιταλισμού, το ίδιο το σύστημα είναι υπεύθυνο για την αναπαραγωγή και την σταθεροποίησή του- το ίδιο το σύστημα παράγει τους όρους της αναπαραγωγής του. Γνωρίζοντας τα στοιχεία αυτά, μπορούμε σήμερα να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο τα στοιχεία που γέννησαν τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής λειτούργησαν έτσι, δηλαδή, ως ιστορικές του προϋποθέσεις.

Για τον Μαρξ, λοιπόν, δεν είναι αναγκαίο να διηγηθούμε την ιστορία του κεφαλαίου για να μάθουμε τον τρόπο λειτουργίας του. Αυτό που συμβαίνει, είναι μάλλον το αντίθετο. Μία αντίστοιχη επιλογή κάνει στο κείμενό του «Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού» ο Μαξ Βέμπερ, με διαφορετικό, βέβαια, στόχο και σαφώς διαφορετικό περιεχόμενο. Η εν λόγω θέση του Βέμπερ ανασυγκροτείται, λοιπόν, στην τρίτη θεματική ενότητα του πρώτου μέρους της εργασίας, έχοντας ως βασική αναφορά το εν λόγω βεμπεριανό κείμενο. Η προσπάθεια αυτή δεν έχει, ωστόσο, στόχο την λεπτομερή ανασυγκρότηση των θέσεων του Βέμπερ περί γένεσης του καπιταλισμού, αλλά την εξέταση της κοινής βεμπεριανής με τη μαρξικής θέση σχετικά με τον διαχωρισμό της θεωρίας της γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από τη θεωρία της διευρυμένης λειτουργίας του.

Για τον Μαρξ, η πρωταρχική συσσώρευση αφορά την διαδικασία συγκρότησης των στοιχείων εκείνων που αποτελούν ιστορικές προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στη διαδικασία λειτουργίας του καπιταλισμού, όμως, τα στοιχεία αυτά δεν αποτελούν προϋποθέσεις του, αφού πλέον το ίδιο το κεφάλαιο (μέσω της αποκρυστάλλωσης των σχέσεων παραγωγής- των σχέσεων μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου) αναπαράγει τους όρους της ύπαρξής του. Εάν ισχύει αυτό, τότε το σύστημα φαίνεται να λειτουργεί αρμονικά υπό συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής, χωρίς να χρειάζεται εξωγενείς παράγοντες που να το βοηθούν, δεδομένου ότι το ίδιο είναι υπεύθυνο για την σταθεροποίησή του.

Πώς μπορούν, λοιπόν, οι μαρξικές αναφορές περί πρωταρχικής συσσώρευσης να ενταχθούν σε ένα νέο πλαίσιο συζήτησης, όταν οι σχέσεις παραγωγής έχουν κερδίσει την αυτονομία τους από τους όρους που τις συγκρότησαν ιστορικά; Οι εν λόγω αναφορές που φέρουν διαφόρους τίτλους, όπως «νέα» ή «δεύτερη» πρωταρχική συσσώρευση πραγματοποιούνται σε ένα πλαίσιο συζήτησης αναφορικά με τον σύγχρονο καπιταλισμό, τις κρίσεις του και τις δυνατότητες επιβίωσης του

κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σε αυτά τα πλαίσια, το δεύτερο μέρος της εργασίας χωρίζεται σε πέντε επιμέρους θεματικές ενότητες.

Η πρώτη θεματική ενότητα του δεύτερου μέρους επεξεργάζεται δύο πιθανούς τρόπους προσέγγισης του ζητήματος της πρωταρχικής συσσώρευσης, έχοντας ως βάση τον διαχωρισμό, που εισάγει ο θεωρητικός De Angelis, μεταξύ «ιστορικής πρωταρχικής συσσώρευσης» και «συνεχόμενης ή εγγενούς πρωταρχικής συσσώρευσης». Οι δύο προσεγγίσεις, οι οποίες εκκινούν από τα θεωρητικά έργα του Λένιν (στην περίπτωση της «ιστορικής πρωταρχικής συσσώρευσης») και της Luxembourg (στην περίπτωση της «εγγενούς πρωταρχικής συσσώρευσης»), αφορούν στην ουσία δύο διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης των μαρξικών θέσεων για τις διαδικασίες γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η πρώτη διαχειρίζεται τις μαρξικές αναλύσεις ως καθαρά ιστορικές, δηλαδή, ως την ιστορική εκείνη περίοδο που απελευθέρωσε τα στοιχεία ανάπτυξης του καπιταλισμού και τίποτε παραπάνω, ενώ η δεύτερη εντάσσεται σε μία συζήτηση σχετικά με τις τάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής προς συστημικές κρίσεις, δίνοντας έμφαση στην σημασία της συνεχούς αναπαραγωγής των πρακτικών που επιστρατεύτηκαν κατά τη πρωταρχική συσσώρευση, ώστε να διευκολυνθεί η ομαλή λειτουργία της συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Η δεύτερη ενότητα εστιάζει στο ζήτημα των ιμπεριαλιστικών τάσεων του κεφαλαίου, όπως αυτές εκφράζονται στα πλαίσια της ανάγκης αποφυγής των συστημικών κρίσεων του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Πρόκειται στην ουσία για την αντίληψη πως ο καπιταλισμός σε περιόδους κρίσης, χρειάζεται να στραφεί σε μη καπιταλιστικά περιβάλλοντα ώστε να συνεχίσει να κινείται αποτελεσματικότερα η συσσώρευση του κεφαλαίου. Σε περιόδους καπιταλιστικών κρίσεων, λοιπόν, επανεμφανίζονται οι πρακτικές που ο Μαρξ μας είχε περιγράψει στην πρωταρχική συσσώρευση, οι πρακτικές της «περίφραξης των κοινών»- της κλοπής και της βίας. Στην εν λόγω ενότητα επιχειρείται, επίσης, και η ανασυγκρότηση της θέσης του David Harvey σχετικά με την εμφάνιση ενός νέου τύπου «καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού», που εκφράζεται μέσω της έντονης κινητικότητας του κεφαλαίου στο χώρο σε περιόδους κρίσεων υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου.

Στην τρίτη ενότητα του δεύτερου μέρους ανασυγκροτείται η θεωρία της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» του David Harvey. Η συγκεκριμένη αντίληψη αφορά την επανεμφάνιση των πρακτικών της πρωταρχικής συσσώρευσης, υπό συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Τα χαρακτηριστικά της εν λόγω διαδικασίας, εκτός από τις ομοιότητες που παρουσιάζουν με τις διαδικασίες που μας περιέγραψε ο Μαρξ, εμφανίζονται να φέρουν και νέα χαρακτηριστικά που φαίνεται να μονοπωλούν πλέον την συσσώρευση του κεφαλαίου στα πλαίσια του σύγχρονου παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Το πιστωτικό σύστημα και η κίνηση του χρηματιστικού κεφαλαίου, σήμερα, τείνουν να μονοπωλούν τις μεθόδους αρπαγής και κλοπής από τη μεριά του κεφαλαίου, ενώ συγχρόνως, το σύστημα της συσσώρευσης τείνει να επεκτείνεται συνεχώς σε νέους τομείς, όπως για παράδειγμα στον τομέα της γνώσης, στην εκμετάλλευση του περιβάλλοντος κλπ. Κοινός στόχος παραμένει η εκμετάλλευση και εμπορευματοποίηση όλων όσων παραμένουν σε κάποια κατάσταση κοινής ιδιοκτησίας.

Η τέταρτη ενότητα εστιάζει στο ζήτημα του ρόλου του κράτους και των κρατικών θεσμών στην διαδικασία της παγκόσμιας συσσώρευσης του κεφαλαίου. Από την εποχή της πρωταρχικής συσσώρευσης, όταν μας περιέγραφε ο Μαρξ τις διαδικασίες γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, το κράτος είχε να παίζει σημαντικό ρόλο στις εξελίξεις προς την επικράτηση του καπιταλισμού, λειτουργώντας επικουρικά στις κινήσεις του κεφαλαίου. Σήμερα βλέπουμε τις παρεμβάσεις αυτές να επεκτείνονται μέσω του εκάστοτε κρατικού φορέα στους παγκόσμιους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς. Οι ιδιωτικοποιήσεις τείνουν, σε αυτά τα πλαίσια, να μονοπωλήσουν τις πρακτικές αρπαγής των κοινών αγαθών, ενώ συγχρόνως, το κράτος πρέπει να διευκολύνει τις κινήσεις του κεφαλαίου με σκοπό την ομαλή κίνηση της παγκόσμιας, πλέον, συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Τέλος, στην πέμπτη ενότητα ανασυγκροτείται η θέση του Harvey σχετικά με τη διαμόρφωση της πάλης απέναντι στις επεκτατικές κινήσεις του κεφαλαίου. Έχοντας από τη μία πλευρά το σύστημα του παγκόσμιου καπιταλισμού και τις επιθέσεις που έχουμε περιγράψει παραπάνω, ο Harvey επιχειρεί να διατυπώσει μία θέση σχετικά με τη διαμόρφωση του αντίθετου πόλου που θα απαντά στις εν λόγω πρακτικές της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους». Σε αυτά τα πλαίσια, επιχειρεί μία κριτική διατύπωση του ρόλου της Αριστεράς, η οποία καλείται

σήμερα να ανταποκριθεί σε έναν διπλό ρόλο. Από τη μία να ανταποκριθεί στα δεκάδες κοινωνικού χαρακτήρα κινήματα που ξεδιπλώνονται μέσα από αυτές τις διαδικασίες, ενώ συγχρόνως καλείται να παραμείνει σταθερή και ξεκάθαρη στον ταξικό χαρακτήρα της πάλης ενάντια στις επιθέσεις του κεφαλαίου.

Η αντιφατική σύνθεση των τίτλων που πλαισιώνουν συνήθως την εν λόγω συζήτηση, όπως «νέα» ή «δεύτερη» πρωταρχική συσσώρευση, δεν αναφέρεται νομίζω σε μία ιδιαίτερη αποκάλυψη. Η εν λόγω συζήτηση αφορά, όπως ανέφερα και παραπάνω, την επανεμφάνιση των πρακτικών που επιστρατεύτηκαν κατά τη γένεση του καπιταλισμού, και που σε συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του (όταν το ίδιο το σύστημα είναι υπεύθυνο για την αναπαραγωγή και διατήρηση και διαιώνισή του) δεν θα έπρεπε, με βάση τη μαρξική ανάλυση, να ανακάμπτουν.

Η εν λόγω διπλωματική εργασία, όπως ανέφερα και παραπάνω, εκπονήθηκε στα πλαίσια του μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών του τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Βασική πρόθεση ήταν η μελέτη των μαρξικών θέσεων σχετικά με τη γένεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και η μεταφορά τους σε ένα νέο πλαίσιο που να αφορά τον σύγχρονο καπιταλιστικό τρόπο οργάνωσης της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Για την προσπάθεια αυτή, ευχαριστώ θερμά την καθηγήτρια του τμήματος κ. Αλίκη Λαβράνου για την επίβλεψη της διπλωματικής εργασίας, καθώς και για την υπομονή που επέδειξε στις όποιες δυσκολίες προέκυψαν κατά την εκπόνηση της εργασίας. Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον κ. Νουτσόπουλο καθηγητή στο τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης για τις χρήσιμες βιβλιογραφικές αναφορές που μου υπέδειξε, σχετικά με το δεύτερο μέρος της εργασίας που αφορούσε τη «Νέα πρωταρχική συσσώρευση». Τέλος, να σημειώσω, πως ιδιαίτερα βοηθητική στάθηκε η συμμετοχή μου στο εξαμηνιαίο σεμινάριο «Φιλοσοφία, κοινωνική θεωρία και κριτική» με συντονιστές την κ. Αλίκη Λαβράνου και τον κ. Κωνσταντίνο Καβουλάκο. Ευχαριστώ τους εν λόγω καθηγητές καθώς και τους συναδέλφους που μπήκαν στον κόπο να μοιραστούν, στα πλαίσια του σεμιναρίου, τις θέσεις τους καθ' όλη τη διαδικασία της εκπόνησης της εργασίας.

Μέρος Α': Η γένεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στον Μαρξ.

Εισαγωγή

Το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης απασχόλησε τον Μαρξ στο ύστερο έργο του, στα πλαίσια της προσπάθειας συγκρότησης μίας θεωρίας σχετικά με τη γένεση του καπιταλισμού. Ασκώντας κριτική στους εκπροσώπους της πολιτικής οικονομίας της εποχής του, που περιγράφουν το συγκεκριμένο ζήτημα με όρους σχεδόν ειδυλλιακούς, πλησιάζοντας τα όρια της θρησκευτικής μυθολογίας, ο ίδιος υποστηρίζει πως οι διαδικασίες συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής δεν μπορούν να συνδεθούν με μία συγκεκριμένη στιγμή στην ιστορία. Αντίθετα, αφορούν μία συνεχή διαδικασία αποδόμησης των χαρακτηριστικών του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, που απελευθέρωσε τα στοιχεία του επερχόμενου κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η ιστορία της ανάδυσης του καπιταλισμού περιγράφεται, σε αυτά τα πλαίσια, να έχει ως κύρια χαρακτηριστικά τη βία και την κλοπή.

Στο εικοστό τέταρτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου, ο Μαρξ επιχειρεί την ανάπτυξη μιας ιστορικής περιγραφής και θεωρητικής ανασυγκρότησης της γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Έχοντας, ήδη, περιγράψει τον τρόπο παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου (υπό συνθήκες καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) επιστρέφει στην γένεσή του, αναζητώντας την αφετηρία του, την «πρώτη παραγωγική διαδικασία», «την αρχική μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο». Ο Μαρξ ξεκινά την περιγραφή του αυτή στο Κεφάλαιο, λέγοντας πως: *«Είδαμε πως το χρήμα μετατράπηκε σε κεφάλαιο, πως από το κεφάλαιο παράγεται υπεραξία και πως από την υπεραξία παράγεται περισσότερο κεφάλαιο. Ωστόσο, η συσσώρευση του κεφαλαίου προϋποθέτει την υπεραξία, η υπεραξία την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, και αυτή πάλι την ύπαρξη σχετικά μεγάλων μαζών κεφαλαίου και εργατικής δύναμης στα χέρια εμπορευματο-παραγωγών. Έτσι αυτή η κίνηση φαίνεται να περιστρέφεται σ' έναν φαύλο κύκλο, από τον οποίο βγαίνουμε μόνο αν υποθέσουμε μια 'πρωταρχική' συσσώρευση ('previous accumulation' τη λέει ο Άνταμ Σμίθ), που προηγείται από την κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, μία συσσώρευση που δεν είναι αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αλλά αφετηρία του.»* (Μάρξ 2009: 738)

Παίρνοντας ως παράδειγμα την ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στην Αγγλία, ο Μαρξ δίνει μία ιστορική περιγραφή της αποδιάρθρωσης της φεουδαρχικής κοινωνίας, που είχε ως ιστορικό αποτέλεσμα την ανάδυση της καπιταλιστικής κοινωνίας και των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής. Στόχος των περιγραφών του για την πρωταρχική συσσώρευση, τόσο στα κείμενα του Κεφαλαίου όσο και στα Grundrisse, είναι να δείξει πώς η ιστορία που μας περιγράφει, παρήγαγε την βασική προϋπόθεση της λειτουργίας της κεφαλαιοκρατίας, τον αποχωρισμό των μέσων παραγωγής από τον παραγωγό και την επακόλουθη ανάδυση της μισθωτής εργασίας.

Ο χαρακτήρας που πήρε η εργασία στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής από την άλλη δείχνει, πώς ο αποχωρισμός αυτός και η διατήρηση και διαιώνισή του αποτελεί το κλειδί της γένεσης και της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Αυτό, ο Μαρξ έχει φροντίσει ήδη να το δείξει, στο τέταρτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου, όταν περιγράφει την μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, για να δείξει πως η εκμετάλλευση της μισθωτής εργασίας είναι η μόνη δυνατή πηγή κέρδους για το κεφάλαιο, μέσω της παραγωγής της υπεραξίας. Χωρίς υπεραξία δεν υφίσταται κεφάλαιο, και χωρίς μισθωτή εργασία δεν μπορεί να υπάρξει υπεραξία. Οι ιστορικές διαδικασίες που γέννησαν, λοιπόν, την μισθωτή εργασία παρουσιάζονται στο έργο του να πλαισιώνουν μία μακρά περίοδο ανακατανομών των μέσων παραγωγής, που αφορούν την περίοδο της «λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης», την οποία καταλήγει να ορίζει ως «*το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής.*» (Μάρξ 2009: 739)

Ο ορισμός του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση περιορίζεται σε αυτόν τον διαχωρισμό, και αυτό είναι λογικό στο βαθμό που του προσφέρει τη βασική προϋπόθεση της γένεσης του καπιταλισμού. Η ιστορική διαδικασία αποδόμησης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής είχε ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση μεγάλων μαζών ανθρώπων που, αποστερημένοι πλέον από όλα τα μέσα της επιβίωσής τους, αξιοποιούν το μόνο πράγμα που τους απομένει, την εργατική τους δύναμη. Φαίνεται, λοιπόν, ο Μαρξ να ξεκινά αντίθετα την περιγραφή του. Εκκινεί από τη λειτουργία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και των βασικών χαρακτηριστικών αυτής και καταλήγει στην γένεσή του. Όταν έχει εκθέσει όλες τις αναγκαίες προϋποθέσεις λειτουργίας του καπιταλισμού, επιστρέφει στους όρους της συγκρότησής τους, για να δείξει πως αναπτύχθηκαν ιστορικά.

1. «Η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση»: Η μαρξική ανάλυση της μετάβασης από τον φεουδαρχικό στον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής.

Στο εικοστό τέταρτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου, ο Μαρξ επικεντρώνεται στην ιστορική περιγραφή της αποδόμησης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, που όπως ανέφερα και παραπάνω, απελευθέρωσε τα στοιχεία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Στο πυρήνα της περιγραφής του βρίσκονται οι διαδικασίες που οδήγησαν στην δημιουργία της τάξης των «ελεύθερων» εργατών - μίας τάξης που όντας πλέον «απελευθερωμένη» από τις δεσμεύσεις της προς τα μέσα παραγωγής, τα μέσα της εργασίας της, διαθέτει τον εαυτό της στην εκκολαπτόμενη τότε αγορά της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ώστε να μπορέσει να επιβιώσει.

Σύμφωνα με τον ίδιο, για την μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο, *«πρέπει ν' αντικριστούν και νάρθουν σ' επαφή δύο λογίων, πολύ διαφορετικοί ο ένας από τον άλλο, κάτοχοι εμπορευμάτων: από τη μία μεριά, κάτοχοι χρήματος, μέσων παραγωγής και μέσων συντήρησης, που σκοπός τους είναι ν' αξιοποιήσουν το ποσό αξίας που κατέχουν, αγοράζοντας ξένη εργατική δύναμη, από την άλλη ελεύθεροι εργάτες, πουλητές της δικής τους εργατικής δύναμης και επομένως πουλητές εργασίας.»* (Μάρξ 2009: 739) Η δυνατότητα μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο, λοιπόν, δεν μπορεί να ειπωθεί χωριστά από την ιστορική συγκρότηση των δύο αυτών τάξεων.

Η ελευθερία των εργατών που προέκυψε από την ιστορική αυτή διαδικασία, μπορεί να κατανοηθεί με μία διπλή σημασία: *«Με την έννοια πως ούτε αυτοί οι ίδιοι ανήκουν άμεσα στα μέσα παραγωγής, όπως οι δούλοι, οι δουλοπάροικοι κλπ., και με την έννοια πως ούτε σ' αυτούς ανήκουν τα μέσα παραγωγής, όπως γίνεται λχ. στους αγρότες που διαχειρίζονται μόνοι το νοικοκυριό τους κλπ., απεναντίας είναι ελεύθεροι, απαλλαγμένοι απ' αυτά, τα στερούνται.»* (Μάρξ 2009: 739). Το ζήτημα της απελευθέρωσης του εργάτη, φαίνεται λοιπόν να έχει και έναν προοδευτικό χαρακτήρα, αυτόν της απελευθέρωσης από τις «φεουδαρχικές υποχρεώσεις». Αυτό, όμως, που σύμφωνα με τον Μαρξ παραβλέπουν οι αστοί θεωρητικοί της εποχής του είναι ότι η απελευθέρωση αυτή οδήγησε σε μία εκ νέου υποδούλωση, αυτή τη φορά από το κεφάλαιο.

Η ανάπτυξη της τάξης των «ελεύθερων» αυτών εργατών παρουσιάζεται ως μία μακρά περίοδος βίαιων απαλλοτριώσεων αγροτικών περιοχών και εκδίωξης πληθυσμών από τη γη τους, όπου *«τον πρώτο ρόλο τον παίζουν η κατάκτηση, η*

υποδούλωση, ο φόνος μετά ληστείας, με δύο λόγια η βία» (Μάρξ 2009: 739). Ως μία μακρά περίοδος διαχωρισμού των ανθρώπων από τα μέσα παραγωγής και τους όρους της εργασίας τους. Ο Μάρξ θεωρεί ότι η επανάσταση στη γεωργία είναι αυτή που ουσιαστικά κατάφερε να επιφέρει τον χωρισμό αυτό, αναφερόμενος κατά βάση στη περίπτωση της Αγγλίας από τον 14^ο αιώνα και μετά, όταν τους δουλοπάροικους είχαν αντικαταστήσει οι ελεύθεροι αγρότες, *«που διαχειρίζονταν οι ίδιοι το νοικοκυριό τους, ανεξάρτητα από το ποια φεουδαρχική ταμπέλα έκρυβε την ιδιοκτησία τους.»* (Μάρξ 2009: 741).

Μέχρι και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα στην Αγγλία, η πλειοψηφία του πληθυσμού που αποτελούνταν τότε από ελεύθερους γεωργούς, ήταν σε θέση να έχει στη κατοχή της μικρά κομμάτια γης, τα οποία διαχειρίζονταν αποκλειστικά οι ίδιοι, αποκτώντας έτσι, μία καθαρά άμεση σχέση με τα μέσα της εργασίας τους και κατ' επέκταση με τα μέσα της επιβίωσής τους, καταβάλλοντας μία μορφή γαιοπροσόδου στον εκάστοτε φεουδάρχη. *«Σ' όλες τις χώρες της Ευρώπης τη φεουδαρχική παραγωγή τη χαρακτηρίζει το μοίρασμα της γης ανάμεσα σε όσο το δυνατό περισσότερους υποτελείς αγρότες. Η δύναμη του φεουδάρχη άρχοντα, όπως και κάθε ηγεμόνα, δε στηριζόταν στο μέγεθος των γαιοπροσόδων του, αλλά στον αριθμό των υπηκόων του, και ο αριθμός αυτός εξαρτιόταν από τον αριθμό των αγροτών που διαχειρίζονταν οι ίδιοι το νοικοκυριό τους.»* (Μάρξ 2009: 742) Το «προανάκρουσμα της ανατροπής» ήρθε στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, όταν ξεκίνησαν οι μεγάλες απαλλοτριώσεις των αγροτικών πληθυσμών, που συνεχίστηκαν μέχρι και τον 18^ο αιώνα σε διάφορες φάσεις.

Η πρώτη φάση απαλλοτρίωσης, σύμφωνα με τον Μάρξ, αφορούσε την «ανάγκη» μετατροπής μεγάλων εκτάσεων καλλιεργήσιμων εδαφών, που εκμεταλλεύονταν οι ελεύθεροι γεωργοί, σε βοσκοτόπους, λόγω της ανατίμησης του μαλλιού που προέκυψε από την άνθιση της μανιφακτούρας εκείνη την εποχή. Τη περίοδο εκείνη, *«[τ]ην παλιά φεουδαρχική αριστοκρατία την είχαν καταβροχθίσει οι μεγάλοι φεουδαρχικοί πόλεμοι, ενώ η καινούργια ήταν τέκνο της εποχής της, για την οποία το χρήμα είναι η εξουσία όλων των εξουσιών. Έτσι η μετατροπή των χωραφιών σε προβατοβοσκές έγινε το σύνθημά της.»* (Μάρξ 2009: 743). Την απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών των αγροτών συνόδευαν, σε όλες τις φάσεις, και απαλλοτριώσεις της κοινοτικής γης, που έως τότε χρησιμοποιούνταν από τους ελεύθερους γεωργούς ή από τους τότε εργάτες γης για να βοσκούν τα ζώα τους. Αποτέλεσμα ήταν ο διωγμός

των αγροτών και των οικογενειών τους από τη γη, στην οποία έφεραν ουσιαστικά τον ίδιο τίτλο ιδιοκτησίας με τους φεουδάρχες, ώστε να μετατραπούν οι περιοχές αυτές σε προβατοβοσκές. Και έτσι, «η αγγλική εργατική τάξη γκρεμίστηκε χωρίς ενδιάμεσα μεταβατικά στάδια από το χρυσό αιώνα της στο σιδερένιο.» (Μάρξ 2009: 743).

Για πολλά χρόνια η νομοθεσία, η οποία «[δ]ε βρισκόταν ακόμα στο ύψος εκείνο του πολιτισμού, όπου ο *'Wealth of the Nation'* {‘πλούτος του έθνους’}, δηλ. η δημιουργία κεφαλαίου και η ανελέητη εκμετάλλευση και εξαθλίωση της λαϊκής μάζας θεωρούνταν το *ultima Thule* {άκρον άωτον} κάθε κρατική σοφίας» (Μάρξ 2009: 743), προσπαθούσε να μετριάσει το «κακό», ορίζοντας ανώτατα ή κατώτατα όρια γεωργικών ιδιοκτησιών. Οι νομοθετικές αυτές ρυθμίσεις είχαν ως στόχο να ξαναχτιστούν τα νοικοκυριά που είχαν καταστραφεί κατόπιν του σφετερισμού της αγροτικής και της κοινοτικής γης, προσπαθώντας για μία μακρά μεταβατική περίοδο να ρυθμίσουν τη σχέση ανάμεσα στη γη που καλλιεργείται και στη γη που χρησιμοποιείται για βοσκή. Ωστόσο, τον 16^ο αιώνα ο σφετερισμός της γης πήρε νέες διαστάσεις, με την απαλλοτρίωση των εκκλησιαστικών κτημάτων.

Ο Μαρξ αναφέρει συγκεκριμένα: «*Η κατάργηση των μοναστηριών κλπ. μετέτρεψε σε προλετάριους τους κατοίκους τους. Τα ίδια τα εκκλησιαστικά χτήματα στο μεγαλύτερο μέρος τους τα χάρισαν σε άρπαγες ευνοούμενους του βασιλιά ή τα πούλησαν σε εξευτελιστική τιμή σε κερδοσκόπους, παχτωτές και κατοίκους των πόλεων, που έδωχναν κατά μάζες τους πρώην κληρονομικούς υποτελείς αγρότες και συνένωναν τα νοικοκυριά τους. Το εγγυημένο με νόμο δικαίωμα των εξαθλιωμένων αγροτών να παίρνουν ένα μέρος της δεκάτης των εκκλησιών τους αφαιρέθηκε σιωπηρά*». (Μάρξ 2009: 745). Με την απαλλοτρίωση των εκκλησιαστικών κτημάτων χάνονται, σύμφωνα με τον Μαρξ, και οι αρχαϊκές σχέσεις ιδιοκτησίας. (Μάρξ, 2009). Η τάξη των ελεύθερων γεωργών είχε εξαφανιστεί μέχρι τα τέλη του 18^{ου} αιώνα και μαζί μ’ αυτούς και κάθε ίχνος κοινοτικής γης.

Από τον 18^ο αιώνα και μετά, η νομοθεσία παίρνει την κατάσταση στα χέρια της. Με το φεουδαρχικό καθεστώς να έχει πλέον καταργηθεί από τους ίδιους τους γαιοκτήμονες, (πρακτικά αυτό σήμαινε πως «απάλλαξαν τη γη από τις υποχρεώσεις προς το κράτος που δημιουργεί η κατοχή της, ‘αποζημίωσαν’ το κράτος, επιβάλλοντας φόρους στην αγροτιά και στην υπόλοιπη μάζα του λαού, και μετέτρεψαν αυθαίρετα σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία τους χτήματα που πάνω τους είχαν τίτλους

φεουδαρχικούς» Μάρξ 2009: 747), ο ίδιος ο νόμος που μέχρι το 16^ο αιώνα προσπαθούσε να περιορίσει το φαινόμενο των απαλλοτριώσεων και του σφετερισμού της κοινοτικής γης από ατομικές πράξεις βίας, χρησιμοποιείται ως μέσο για τη διαιώνιση της πρακτικής αυτής, μέσω νομοθετικών διαταγμάτων με τα οποία «οι γαιοκτήμονες δωρίζουν στον ίδιο τον εαυτό τους σαν ατομική τους ιδιοκτησία τη λαϊκή γη» (Μάρξ 2009: 749). Τα νομοθετικά αυτά διατάγματα ήρθαν να επικυρώσουν τα αιτήματα για την περίφραξη των κοινοτικών γαιών, για την μετατροπή τους δηλαδή σε περιφραγμένη ατομική ιδιοκτησία μεγάλων γαιοκτημόνων. Οι μικροί παχτωτές, που νοίκιαζαν τη γη από τους γαιοκτήμονες για προσδιορισμένο χρόνο και που στην ουσία αντικατέστησαν τους ελεύθερους γεωργούς με δική τους ιδιοκτησία πάνω στη γη τους, διώχτηκαν και αυτοί με το νόμο για τις περιφράξεις, που είχε ως αποτέλεσμα, να συγχωνεύονται χωράφια σε τεράστιες εκτάσεις και να δημιουργούνται μονοπώλια μεγάλων παχτώσεων.

Οι μικροί γεωργοί και οι μικροί παχτωτές μετατρέπονται, μέσα από διωγμούς, λεηλασίες και βίαιες διαδικασίες, από ανθρώπους που συντηρούν τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους σε ανθρώπους που αναγκάζονται να πουλούν την εργασία τους σε άλλους για να επιβιώσουν, μετατρέπονται σε μία τάξη «προγραμμαμένων προλετάρων» (unattached proletarians), μία τάξη βέβαια που συνδέεται άρρηκτα με τους όρους ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Η τελευταία φάση των μεγάλων απαλλοτριώσεων της γης των γεωργών και της κοινοτικής γης, ολοκληρώθηκε με το λεγόμενο Clearing of Estates. Για το λεγόμενο «αραιώμα» ο Μάρξ αναφέρει: «Σήμερα, που δεν υπάρχουν πια άλλοι ανεξάρτητοι αγρότες για σάρωμα, η υπόθεση φτάνει ως το αραιώμα των κατοικιών, έτσι που οι εργάτες γεωργίας να μην έχουν πια τον απαραίτητο χώρο για τη στέγασή τους πάνω στη γη που οι ίδιοι καλλιεργούν.» (Μάρξ 2009: 753). Χαρακτηριστικά είναι τα αραιώματα τα οποία περιγράφει ο Μάρξ σε περιοχές της Σκωτίας, όπου οι εργάτες της γης μεταφέρθηκαν βιαίως σε παράλιες περιοχές, αφού πρώτα καταστράφηκαν και κάηκαν ολόκληρα χωριά για να μετατραπούν σε βοσκοτόπια.

Τα αποτελέσματα όλων αυτών των απαλλοτριώσεων και των σφετερισμών της γης είχαν δύο σημαντικές επιπτώσεις. Από τη μία η γη ιδιοποιήθηκε βιαίως από το κεφάλαιο, και από την άλλη δημιουργήθηκε ένας πληθυσμός εξαθλιωμένος, που πουλάει την εργατική του δύναμη για να επιβιώσει, με λίγα λόγια δημιουργήθηκε η

βασική προϋπόθεση της δυνατότητας μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο. Η τάξη των «ελεύθερων» μισθωτών εργατών, των προλετάρων.

Ο ελεύθερος εργάτης, μπορεί να ελευθερώθηκε από τον φεουδάρχη, υποδουλώθηκε όμως εκ νέου, και με τις πιο βίαιες διαδικασίες, από τον κεφαλαιοκράτη. Η βιαιότητα, με την οποία αντιμετωπίστηκαν οι απαλλοτριωμένοι πληθυσμοί και η καταλήστευση της γης τους, ήταν οι βασικοί όροι συγκρότησης μίας τάξης «ελεύθερων» εργατών, βαθιά όμως ανελεύθερων ανθρώπων, ακριβώς δηλαδή όπως τους επιθυμούσε το κεφάλαιο.

Το «προγραμμαμένο προλεταριάτο» που δημιουργήθηκε *«σε καμία περίπτωση δε μπορούσε ν' απορροφηθεί από τη γεννώμενη μανιφακτούρα τόσο γρήγορα όσο γρήγορα δημιουργήθηκε»* (Μάρξ 2009: 758- 759). Το αποτέλεσμα ήταν η δημιουργία ενός πλήθους επαιτών, κλεφτών και εξαθλιωμένων. Η αντιμετώπιση από το νομοθετικό πλαίσιο της κάθε χώρας (εδώ ο Μαρξ αναφέρεται κατά βάση στη περίπτωση της Αγγλίας και της Γαλλίας), ήταν όπως πάντα βίαιη. Άνθρωποι φυλακίζονταν, βασανίζονταν, γίνονταν δούλοι, σημαδεύονταν με πυρωμένα σίδερα, και πολλές φορές θανατώνονταν. Η πειθαρχία η οποία ασκήθηκε πάνω τους ήταν αυτή που *«απαιτεί το σύστημα της μισθωτής εργασίας»* (Μάρξ 2009: 762), ώστε να δημιουργηθεί μία εργατική τάξη πειθήνια, χωρίς σοβαρές αντιστάσεις, εξαντλημένη και χωρίς σημαντικές αντοχές για αμφισβήτηση. Στη μετέπειτα πορεία εξέλιξης της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής η βία πάνω στον εργάτη συνεχίζει να ασκείται, από ένα σημείο και μετά, όμως, ο εργάτης έχει μάθει να δέχεται σαν *«αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.»* (Μάρξ 2009: 762)

Τα παραπάνω σε συνδυασμό με τους νόμους που θεσπίστηκαν τον 14^ο αιώνα για τα όρια των μισθών είναι τα στοιχεία που κατάφεραν, μακροπρόθεσμα έστω, να θέσουν τις βάσεις της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης. Σύμφωνα με τον Μαρξ, *«η κεφαλαιοκρατία που γεννιόταν χρειάζεται και χρησιμοποιεί την κρατική εξουσία για να ρυθμίζει το μισθό της εργασίας, δηλ. για να τον στριμώχνει μέσα στα όρια που ευνοούν την παραγωγή κέρδους, για να παρατείνει την εργάσιμη ημέρα, και για να κρατάει τον ίδιο τον εργάτη σε κανονικό βαθμό εξάρτησης. Αυτό είναι ένα ουσιαστικό στοιχείο της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης.»* (Μάρξ 2009: 762)

Μπορεί, μέχρι και τις αρχές του 15^{ου} αιώνα, «η υποταγή της εργασίας στο κεφάλαιο [...να] ήταν μονάχα τυπική, δηλ. ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής δεν είχε ακόμα ειδικό κεφαλαιοκρατικό χαρακτήρα» (Μάρξ 2009: 762), αυτό όμως που προσπαθούμε να δείξουμε εξ αρχής είναι πως, για τον Μαρξ, η πρωταρχική συσσώρευση δεν ήταν μία στιγμή μέσα στην ιστορία του κεφαλαίου. Αποτελεί μία βίαιη μακροχρόνια διαδικασία σχηματισμού των όρων λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής- μία διαδικασία μετασχηματισμού του ανθρώπου σε μισθωτό εργάτη.

Το νομοθετικό πλαίσιο που ρύθμιζε τα όρια του μισθού για πολλά χρόνια μετά, σταμάτησε να υπάρχει όταν ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής κατάφερε επιτέλους να σταθεί στα δικά του τα πόδια. «Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μία εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η οργάνωση του διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής σπάει κάθε αντίσταση, η διαρκής δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού κρατάει σε μια τροχιά, που ανταποκρίνεται στις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου, το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, επομένως και το μισθό εργασίας, ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη.» (Μάρξ 2009: 762) Χαρακτηριστικό παράδειγμα των κρατικών ρυθμίσεων, υπέρ του κεφαλαίου και βέβαια κατά της μισθωτής εργασίας, ήταν και οι νομικές απαγορεύσεις της συνδικαλιστικής δράσης των εργατών, οι οποίοι πλέον ακόμα και αν κατάφερναν να κερδίζουν κάτι μέσα από διεκδικήσεις (π.χ. το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι), μετά από λίγο είτε απαγορευόταν πάλι, είτε μέσω άλλων νομικών ρυθμίσεων ουσιαστικά αναιρούνταν η απόφαση υπέρ τους.

Αυτό που απασχολεί στην συνέχεια τον Μαρξ είναι το εξής: «Αφού εξετάσαμε τη βίαιη δημιουργία προγραμμαμένων προλετάρων, την αιματηρή πειθαρχία, που τους μετατρέπει σε μισθωτούς εργάτες, τη βρώμικη δράση των αρχών και του κράτους, που, αυξάνοντας με αστυνομικά μέτρα το βαθμό εκμετάλλευσης της εργασίας, αυξάνουν τη συσσώρευση του κεφαλαίου, μπαίνει το ερώτημα, από πού προήλθαν αρχικά οι κεφαλαιοκράτες;» (Μάρξ 2009: 767). Μας έχει ήδη περιγράψει πως το χρήμα μετατρέπεται σε κεφάλαιο, από πού όμως προέκυψε το χρήμα; Στην πραγματικότητα οι μετατροπές του χρήματος σε κεφάλαιο είναι διάσπαρτες μέσα στο χρόνο των εξελίξεων προς την κεφαλαιοκρατική παραγωγή, ποιές ήταν όμως οι διαδικασίες

εκείνες που έφεραν κάποιους ανθρώπους σε θέση να συσσωρεύσουν χρήμα, σε αντίθεση με αυτούς που έγιναν μισθωτοί εργάτες;

Την απάντηση τη δίνει με την περιγραφή της δημιουργίας των κεφαλαιοκρατών παχτωτών. Μέχρι και τον 15^ο αιώνα που υπήρχαν ακόμα εργάτες γης και ελεύθεροι γεωργοί, η οικονομική κατάσταση των παχτωτών μένει σταθερή. Αυτό όμως αλλάζει, και σε αυτή τη περίπτωση, μέσω των εξελίξεων της γεωργικής επανάστασης. *«[Ο] σφετερισμός κοινοτικών βοσκοτόπων κλπ δίνει τη δυνατότητα στον παχτωτή ν' αυξήσει πολύ και σχεδόν ανέξοδα τον αριθμό των ζώων του, ενώ τα ζώα του προσφέρουν αφθονότερα τα μέσα λίπανσης για την καλλιέργεια του εδάφους. »* (Μάρξ 2009: 768) Αυτό, σε συνδυασμό με την συνεχιζόμενη πτώση των ευγενών μετάλλων, απέφερε μεγάλα κέρδη στους παχτωτές, γιατί από τη μία ελάττωνε τον μισθό της εργασίας, οι τιμές προϊόντων που παρήγαγε ανέβαιναν συνεχώς, χωρίς να χάνει ο ίδιος κάτι, ενώ τα ποσά που όφειλε να καταβάλει στον γαιοκτήμονα σαν γαιοπρόσοδο ήταν προσυμφωνημένα και δεν άλλαζαν (συχνά συμβόλαια γίνονταν και για εκατό περίπου χρόνια). Μέχρι και τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, λοιπόν, η Αγγλία είχε ήδη μία νέα τάξη πλουσίων, αυτή των «κεφαλαιοκρατών παχτωτών».

Βλέπουμε, λοιπόν, πώς η επανάσταση στη γεωργία κατάφερε να λειτουργήσει με δύο τρόπους, από τη μία να απελευθερώσει για τον επερχόμενο κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής την τάξη των μισθωτών εργατών που τόσο χρειαζόταν, και από την άλλη να παραδώσει μία νέα τάξη πλουσίων. Μετά από αυτό, αποκτά και νόημα η θέση του Μαρξ πως το φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής απελευθέρωσε τα στοιχεία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Ένα επίσης σημαντικό στοιχείο της συσσώρευσης του κεφαλαίου είναι το γεγονός πως η γη συνεχίζει να παράγει την ίδια ποσότητα πρώτων υλών, ίσως και περισσότερη λόγω τεχνολογικών καινοτομιών που έφερε ο μεγάλος ανταγωνισμός. Ο πλούτος αυτός που παράγει η γη, όμως, δεν μοιράζεται πλέον σε πολλά μικρά νοικοκυριά με σκοπό την αυτοσυντήρηση, αλλά σε λίγους κεφαλαιοκράτες γης που προμηθεύουν τις μανιφακτούρες με πρώτες ύλες. Σύμφωνα με τον Μαρξ: *«μαζί με το μέρος εκείνο του πληθυσμού που ελευθερώνεται, ελευθερώνονται και τα προηγούμενα μέσα διατροφής του. Μετατρέπονται τώρα σε υλικά στοιχεία του μεταβλητού κεφαλαίου. Ο πεταμένος στους πέντε δρόμους χωρικός είναι υποχρεωμένος να εξαγοράζει την αξία τους, με τη μορφή μισθού εργασίας, από τον καινούργιο του*

αφέντη, το βιομήχανο κεφαλαιοκράτη. Ότι συνέβηκε με τα μέσα συντήρησης, συνέβηκε και με τις ντόπιες πρώτες ύλες που προμηθεύεται η βιομηχανία από τη γεωργία. Μετατράπηκαν σε στοιχεία του κεφαλαίου.» (Μάρξ 2009: 770). Αυτό που κάποτε παρήγαγαν, διαχειρίζονταν, μεταποιούσαν και κατανάλωναν οι ίδιοι, αποτελεί πλέον ένα εμπόρευμα που λειτουργεί με δική του ζωή, «στο σώμα του έχει μπει μία καινούργια κοινωνική ψυχή» (Μάρξ 2009: 770)

Οι κάτοχοι γης μπορούν πλέον να προμηθεύουν τους κατόχους της μανιφακτούρας με πρώτες ύλες, και οι δύο εκμεταλλεύονται εργάτες είτε για να παράγουν τις πρώτες ύλες, είτε για να τις μεταποιήσουν αντίστοιχα. Τα μέσα εργασίας, που κάποτε έδιναν ζωή και αποτελούσαν στοιχείο την ανεξαρτησίας των εργατών, πλέον είναι «μέσα για να τους εξουσιάζουν και για να απομυζούν από αυτούς απλήρωτη εργασία.» (Μάρξ 2009: 771).

Βλέπουμε εδώ μία ακόμα επίπτωση της επανάστασης στη γεωργία που έρχεται σαν φυσικό επακόλουθο όλων των αλλαγών που αναφέρθηκαν, τη δημιουργία μιας εσωτερικής αγοράς για το κεφάλαιο. Τα μέσα συντήρησης και οι πρώτες ύλες, με τις οποίες οι αγρότες εξυπηρετούσαν κατά βάση τις δικές τους ανάγκες και που ό,τι περίσσευε τα αξιοποιούσαν για το ελάχιστο κέρδος που είχαν, είναι τώρα εμπορεύματα που πωλούνται από τους μεγάλους παχτωτές και αγοράζονται από τις μεγάλες μανιφακτούρες. Οι πρώτες ύλες, που επεξεργάζονταν από τα ίδια τα αγροτικά νοικοκυριά, πλέον επεξεργάζονται από τις μανιφακτούρες, και τις απαιτήσεις της αγοράς πλέον τις καλύπτει η βιομηχανία και όχι οι πολυάριθμοι μικροί μεταποιητές ή αγρότες.

Την περίοδο της μανιφακτούρας συντελέστηκαν στην Ευρώπη οι μεγαλύτερες απαλλοτριώσεις πληθυσμών που συγκροτούν σιγά σιγά την περίοδο της «παιδικής ηλικίας της μεγάλης βιομηχανίας». Οι ανακαλύψεις νέων περιοχών τον 15^ο αιώνα και οι απαιτήσεις της αγοράς, εγκαινιάζουν τη νέα αυτή εμπορική εποχή, σύμφωνα με τον Μάρξ: «*Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και ασημοφόρων περιοχών στην Αμερική, η εξόντωση, το σκλάβωμα και το παράχωμα του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού Μαύρων για το δουλεμπόριο- χαρακτηρίζουν τη χαρανγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.*» (Μάρξ 2009: 775) Την περίοδο εκείνη το εμπόριο και η τοκογλυφία είναι τα στοιχεία που

έπαιξαν τον πιο καθοριστικό ρόλο για την ανάπτυξη μια τάξης καθαρά βιομήχανων κεφαλαιοκρατών. *«[Σ]την καθεαυτό περίοδο της μανιφακτούρας η υπεροχή στο εμπόριο είναι αυτό που εξασφαλίζει τη βιομηχανική κυριαρχία. Από δω προέρχεται ο πρωταρχικός ρόλος που έπαιξε τότε το αποικιακό σύστημα. Ήταν ο ‘ξένος θεός’, που θρονιάστηκε δίπλα στα είδωλα της Ευρώπης και που ένα ωραίο πρωί με μια σπρωξιά τ’ ανέτρεψε όλα. Το αποικιακό σύστημα ανακήρυξε το κυνήγι του κέρδους ύστατο και μοναδικό σκοπό της ανθρωπότητας.»* (Μάρξ 2009: 778).

Η βία ήταν και εδώ το βασικό όπλο των αποικιοκρατών, που τις πιο πολλές φορές στο όνομα του Θεού τους, νομιμοποιούνταν να απαλλοτριώνουν γηγενείς πληθυσμούς από τη γη τους, να τους σκλαβώνουν, να τους χρησιμοποιούν σαν «εργαλεία» για εργασία και σε πολλές περιπτώσεις να τους θανατώνουν. Οι νέες αποικίες αποτελούσαν νέες αγορές, νέες πηγές πρώτων υλών και νέες πηγές εργασίας (κατά κύριο λόγο βέβαια καταναγκαστικής και απλήρωτης εργασίας). Είναι «φυσικός» λοιπόν ο ρόλος που έπαιξε το αποικιακό σύστημα στη πρωταρχική συσσώρευση καθώς και στην ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

«Τη σφραγίδα του στην κεφαλαιοκρατική εποχή» έβαλε και το σύστημα της δημόσιας πίστης, δηλαδή των κρατικών χρεών, το οποίο αποτέλεσε και το προανάκρουσμα του τραπεζικού και του διεθνούς πιστωτικού συστήματος. Σύμφωνα με τον ίδιο, *«[τ]ο δημόσιο χρέος γίνεται ένας από τους πιο δραστικούς μοχλούς της πρωταρχικής συσσώρευσης. Σαν με μαγικό ραβδί προικίζει το μη παραγωγικό χρήμα με παραγωγική δύναμη και το μετατρέπει έτσι σε κεφάλαιο, χωρίς να είναι υποχρεωμένο να εκτεθεί στους κόπους και στους κινδύνους που είναι αχώριστοι από τη βιομηχανική μα και ακόμα από την τοκογλυφική τοποθέτηση.»* (Μάρξ 2009: 779). Φυσικό επακόλουθο βέβαια των εθνικών δανεισμών είναι και η επιβολή φόρων για την κάλυψη των αναγκών που απαιτούσαν οι δανεισμοί. Το ζήτημα του φορολογικού συστήματος, όμως, εντείνεται με το προστατευτικό σύστημα: *«το προστατευτικό σύστημα ήταν ένα τεχνητό μέσο για να κατασκευάζονται εργοστασιάρχες, ν’απαλλοτριώνονται ανεξάρτητοι εργάτες, να κεφαλαιοποιούνται τα εθνικά μέσα παραγωγής και συντήρησης και για να συντομευθεί με τη βία το πέρασμα από τον αρχαϊκό στο σύγχρονο τρόπο παραγωγής.»* (Μάρξ 2009: 781). Χαρακτηριστικά, μεγάλα κεφάλαια δόθηκαν σε βιομηχάνους αποκλειστικά από τα δημόσια ταμεία, και έτσι ξεκινάει ένας μεγάλος αέναος κύκλος νέων δανείων, μεγαλύτερων φορολογήσεων και μεγαλύτερης εξαθλίωσης για το λαό.

Το αποικιακό σύστημα, το σύστημα της δημόσιας πίστης, το τραπεζικό σύστημα, το προστατευτικό σύστημα, το επεκτατικό εμπόριο ήταν για τον Μαρξ συστατικά στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης που σημαδεύουν τη περίοδο της μανιφακτούρας και «τη παιδική ηλικία της μεγάλης βιομηχανίας».

Η μεγάλη ώθηση για την περαιτέρω ανάπτυξη της βιομηχανίας δε μπορούσε, όμως, παρά να εγκαινιαστεί με έναν νέο κύκλο βίας, αυτή τη φορά εναντίον των ίδιων των παιδιών των εθνών της Ευρώπης. Το κλειδί της συσσώρευσης του κεφαλαίου παραμένει η εκμετάλλευση όσο περισσότερης εργασίας γίνεται. Με τη βοήθεια πάντα νομοθετικών μεταρρυθμίσεων, η εκμετάλλευση παιδικής εργασίας έγινε ένα από τα βασικά μέσα των κεφαλαιοκρατών για να απομυζούν υπερεργασία και υπεραξία. Η εκμετάλλευση της παιδικής εργασίας είχε λάβει τέτοιες διαστάσεις, με δεκαοχτάωρες βάρδιες πολλές φορές για κάθε παιδί, ώστε πολλά παιδιά απλά πέθαιναν από την υπερκόπωση και τη κακή μεταχείριση.

Μέσω της ιστορικής περιγραφής της ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στην Αγγλία, ο Μαρξ μας έδειξε πως τα στοιχεία που απελευθέρωσε η διάλυση του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής παρέδωσαν τις αναγκαίες προϋποθέσεις ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, την τάξη των ελεύθερων μισθωτών εργατών και την τάξη των κεφαλαιοκρατών. Γιατί όμως είναι τόσο σημαντική στην ανάλυση του Μαρξ η ανάδυση της μισθωτής εργασίας, ώστε να αποτελεί ιστορική προϋπόθεση;

2. Η μαρξική έννοια της μισθωτής εργασίας ως προϋπόθεση της θεωρίας γένεσης και της θεωρίας λειτουργίας του καπιταλισμού. Ο ρόλος του διαχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής στην γένεση και αναπαραγωγή του κεφαλαίου για τον Μαρξ.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, βασική προϋπόθεση της αναπαραγωγής του κεφαλαίου είναι η παραγωγή υπεραξίας. Η υπεραξία, όμως, δεν μπορεί να προκύψει εκ του μηδενός, απλά και μόνο μέσω της εμπορευματικής κυκλοφορίας. Για την παραγωγή υπεραξίας χρειάζεται να απελευθερωθεί στην αγορά ένα ιδιαίτερο εμπόρευμα, που αυτό και μόνο φέρει την ιδιότητα να μπορεί να παραγάγει περισσότερη αξία, «ένα εμπόρευμα όπου η ίδια η αξία του χρήσης νάχει την ιδιόμορφη ιδιότητα νάναι πηγή αξίας, που η

ίδια η πραγματική του κατανάλωση νάναι λοιπόν αντικειμενοποίηση της εργασίας και επομένως προτσές δημιουργίας αξίας.» (Μάρξ 2009: 180) Αυτό το ιδιαίτερο εμπόρευμα είναι η εργατική δύναμη. Με αυτόν τον τρόπο ο Μάρξ καθιστά την έννοια της μισθωτής εργασίας αναλυτικά αναγκαία για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου, ο Μάρξ περιγράφει τη μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο. Μέσω της ανάλυσής του για τους τύπους εμπορευματικής κυκλοφορίας, ο Μάρξ επιχειρεί να αποδείξει πως *«η εμπορευματική παραγωγή και η ανεπτυγμένη εμπορευματική κυκλοφορία, το εμπόριο, αποτελούν τις ιστορικές προϋποθέσεις για τη γέννηση του κεφαλαίου»* (Μάρξ 2009: 159). Σε αυτά τα πλαίσια διατυπώνει δύο τύπους κυκλοφορίας των εμπορευμάτων. Η διαφορά των δύο τύπων έγκειται στο ότι ενώ και οι δύο αποτελούν τύπους εμπορευματικής κυκλοφορίας, μόνο ο ένας από αυτούς (και υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις) μπορεί να παραγάγει υπεραξία, της οποίας η ύπαρξη αποτελεί και την βασική προϋπόθεση της ύπαρξης του κεφαλαίου ως τέτοιο.

Όπως γράφει ο ίδιος, «[τ]ο χρήμα σαν χρήμα και το χρήμα σαν κεφάλαιο διακρίνονται πριν απ' όλα μόνο από τη διαφορετική μορφή της κυκλοφορίας τους. Η άμεση μορφή της εμπορευματικής κυκλοφορίας είναι E-X-E, μετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα και ξαναμετατροπή του χρήματος σε εμπόρευμα, πουλώ για ν' αγοράσω. Δίπλα όμως σ' αυτή τη μορφή βρίσκουμε μια δεύτερη μορφή που διακρίνεται ειδικά, τη μορφή X-E-X, μετατροπή χρήματος σε εμπόρευμα και ξαναμετατροπή του εμπορεύματος σε χρήμα, αγοράζω για να πουλήσω. Το χρήμα, που στην κίνησή του διαγράφει αυτόν τον τελευταίο κύκλο, μετατρέπεται σε κεφάλαιο, γίνεται κεφάλαιο και είναι από τον προορισμό του κióλας κεφάλαιο.» (Μάρξ 2009: 160). Μέσω της ανάλυσής του αυτής, όμως, επιχειρεί κάτι παραπάνω, να αποδείξει πως η παραγωγή της υπεραξίας και η επακόλουθη αναπαραγωγή του κεφαλαίου, δεν μπορεί να ειπωθεί ξεχωριστά από την έννοια της μισθωτής εργασίας.

Οι δύο τύποι εμπορευματικής κυκλοφορίας εμπεριέχουν δύο αντίστροφες διαδικασίες, η απλή εμπορευματική κυκλοφορία (E-X-E) αναφέρεται στην πώληση για την αγορά, ενώ ο άλλος τύπος κυκλοφορίας που περιγράφει (X-E-X) αναφέρεται στην αγορά για την πώληση. Στη μία περίπτωση ένας κάτοχος εμπορεύματος ρίχνει στην αγορά μία αξία χρήσης, ώστε στη συνέχεια να αξιοποιήσει τα χρήματα, που πήρε από την πώλησή της, στην αγορά μίας άλλης αξίας χρήσης. Τα πράγματα, όμως,

στην άλλη περίπτωση δεν είναι ίδια. Ο κάτοχος χρήματος ρίχνει στην κυκλοφορία τα χρήματά του μέσω της αγοράς ενός εμπορεύματος απλά και μόνο, ώστε να αξιοποιήσει την ανταλλακτική του αξία πουλώντας το ξανά, και να επαναφέρει την αξία που «έχει προκαταβάλει», στον εαυτό του.

Σκοπός της απλής κυκλοφορίας είναι λοιπόν η κατανάλωση, η απόκτηση αξιών χρήσης, και η χρηματική μορφή που μεσολαβεί τη διαδικασία αυτής της ανταλλαγής δεν είναι τίποτε άλλο από αυτό, η μετάφραση των αξιών των εμπορευμάτων στην γενική ισοδύναμη μορφή, ώστε να διευκολυνθεί η ανταλλαγή. Στην δεύτερη περίπτωση, όμως, της κυκλοφορίας X-E-X βλέπουμε κάτι εντελώς διαφορετικό. Δεδομένου ότι ο κάτοχος της αξίας δεν έχει σκοπό να κρατήσει το εμπόρευμα που αγόρασε, αλλά να το ξαναρίξει στην αγορά, ώστε να το πουλήσει πιο ακριβά, σκοπός δεν είναι η κατανάλωση, αλλά η αξιοποίησή της ως τέτοια, ως αξία που θα του αποφέρει περισσότερη αξία.

«Είναι βέβαια ολοφάνερο, ότι το κυκλοφοριακό προτσές X-E-X θάταν ανούσιο και χωρίς περιεχόμενο, αν προσπαθούσε να ανταλλάξει κανείς έμμεσα, μέσω αυτού του προτσές, μία δοσμένη χρηματική αξία, δηλ. 100 λrp. στ. με 100 λrp. στ. Ασύγκριτα απλούστερη και ασφαλέστερη θάταν η μέθοδος του θησαυριστή που κρατάει τις 100 λrp. στ. του αντί να τις παραδώσει στους κινδύνους της κυκλοφορίας. Από την άλλη μεριά, είτε ο έμπορας το μπαμπάκι που αγόρασε με τις 100 λrp. στ. το ξαναπουλάει προς 110 λrp. στ., είτε υποχρεώνεται να το ξεπουλήσει πάλι προς 100 λrp. στ. ή ακόμα και προς 50 λrp. στ., οπωσδήποτε το χρήμα του έχει διαγράψει μιαν ιδιόμορφη και πρωτότυπη κίνηση, τελείως διαφορετική από την κίνηση που διαγράφει στην απλή κυκλοφορία των εμπορευμάτων, λχ. Στα χέρια του αγρότη που πουλάει γέννημα και που με το χρήμα που εισπράττει έτσι αγοράζει ρούχα.» (Μάρξ 2009: 160) Έτσι ο τύπος κυκλοφορίας X-E-X, που αρχικά φαίνεται σαν μία απλή ταυτολογία, μετατρέπεται αυτόματα σε X-E-X', και αυτός είναι ο γενικός τύπος του κεφαλαίου. Ένα τύπος που αναγκαστικά πηγάζει από την εμπορευματική κυκλοφορία, και που γι' αυτό το λόγο η εμπορευματική παραγωγή και το εμπόριο αποτελούν προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Αν παρακάμψουμε το διαμεσολαβητικό ρόλο που παίζει το εμπόρευμα στον τύπο αυτόν της κυκλοφορίας, καταλήγουμε σύμφωνα με τον Μάρξ, στον τύπο X-X'. Το χρήμα μετατρέπεται σε περισσότερο χρήμα. Εάν αυτός που αγοράζει το

εμπόρευμα πιο ακριβό από την αρχική του αξία (την αξία που είχε δηλαδή όταν απελευθερώθηκε για πρώτη φορά στην αγορά) συνειδητοποιήσει την «απάτη» του μεσολαβητή, μπορεί απλά να τον παρακάμψει. Και αυτό όμως να μη γίνει, δεν μπορεί να εγγυηθεί κανείς στον κεφαλαιοκράτη ότι θα καταφέρει να βγάλει περισσότερη αξία.

Γιατί, εάν μιλάμε για τον τύπο κυκλοφορίας X-E-X' ως τον γενικό τύπο του κεφαλαίου, τότε μπορούμε να μιλάμε για μία ατέρμονη κίνηση. *«Το τέλος κάθε ξεχωριστού γύρου όπου η αγορά γίνεται με την πώληση, αποτελεί από μόνο του την αρχή ενός νέου γύρου. Η απλή εμπορευματική κυκλοφορία- η πούληση για την αγορά- χρησιμεύει σαν μέσο για έναν τελικό σκοπό που βρίσκεται έξω από την κυκλοφορία, για την ιδιοποίηση αξιών χρήσης, για την ικανοποίηση αναγκών. Αντίθετα, η κυκλοφορία του χρήματος σαν κεφάλαιο αποτελεί αυτοσκοπό, γιατί η αξιοποίηση της αξίας υπάρχει μόνο μέσα στα πλαίσια αυτής της κίνησης που διαρκώς ανανεώνεται. Γι' αυτό, η κίνηση του κεφαλαίου είναι απεριόριστη.»* (Μάρξ 2009: 164-165). Η μετατροπή του χρήματος σε εμπόρευμα με σκοπό την μετατροπή του εμπορεύματος σε περισσότερο χρήμα, μπορεί φαινομενικά τουλάχιστον, να παραγάγει περισσότερη αξία. Μέσα σε αυτή την ατέρμονη κίνηση του κεφαλαίου, όμως, κανείς δεν μπορεί να εγγυηθεί την διατήρηση της αξίας αυτής στον κάτοχό της. Σύμφωνα με τον Μάρξ, *«[α]ν υποθέσουμε τώρα ότι χάρη σε κάποιο ανεξήγητο προνόμιο ο πωλητής μπορεί και πουλάει το εμπόρευμα πάνω από την αξία του, προς 110 όταν αξίζει 100. δηλ. με μία 10% ονομαστική αύξηση της τιμής του. Έτσι ο πωλητής εισπράττει υπεραξία 10. Από πωλητής όμως που ήταν πρώτα, γίνεται τώρα αγοραστής. Τον αντικρίζει τώρα σαν πωλητής ένας τρίτος κάτοχος εμπορεύματος που απολαμβάνει με τη σειρά του το προνόμιο να πουλάει 10% πιο ακριβά το εμπόρευμα. Ο άνθρωπός μας κέρδισε σαν πωλητής 10 για να χάσει 10 σαν αγοραστής. Όλη η υπόθεση καταλήγει πραγματικά στο ότι όλοι οι κάτοχοι εμπορευμάτων πουλάνε ο ένας στον άλλον τα εμπορεύματά τους 10% πάνω από την αξία τους, πράγμα που είναι εντελώς το ίδιο σα να πουλούσανε τα εμπορεύματα στις αξίες τους».* (Μάρξ 2009: 173)

Φαίνεται λοιπόν, πως ακόμα και τώρα δεν μπορεί η κίνηση της κυκλοφορίας X-E-X' να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις του κεφαλαιοκράτη, να παραγάγει δηλαδή περισσότερη αξία από αυτή που έπεσε αρχικά στη κυκλοφορία. Αυτό που στη ουσία του αλλάζει, είναι μόνο η κατανομή της αξίας ανάμεσα στον αγοραστή και τον πωλητή, μέσω μίας ονομαστικής αύξησης της ίδιας αξίας. Η υπεραξία, όμως, δεν

προκύπτει από την ονομαστική αύξηση των τιμών των αξιών, όσο και αν φαινομενικά συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Τυπικά, οι εσωτερικοί νόμοι της εμπορευματικής κυκλοφορίας ορίζουν την ανταλλαγή ισοδύναμων αξιών, ή την ανταλλαγή αξιών στην πραγματική τους αξία, και η τυχόν παρέκκλιση από την αρχή αυτή αντιμετωπίζεται ως καταπάτηση των νόμων αυτών. Σε θεωρητικό επίπεδο, λοιπόν, η υπεραξία δεν μπορεί να προκύψει από την εμπορευματική κυκλοφορία, αφού η ισοδυναμία τους ή η ισότητα της σχέσης πωλητή – αγοραστή, συνεπάγεται ακριβώς το ότι δε μπορεί να παραχθεί κέρδος από τη μία ή από την άλλη πλευρά. Καθένας πουλάει και αγοράζει τα εμπορεύματα στην πραγματική τους αξία. Ο Μαρξ μας έδειξε, όμως, με τα παραπάνω πως ακόμα και η ανταλλαγή να μην προϋποθέτει την ισοδυναμία των ανταλλασσόμενων εμπορευμάτων, πάλι αυτό που προκύπτει δεν είναι υπεραξία. Σε αυτά τα πλαίσια ο Μαρξ διαβλέπει μία σημαντική αντίφαση. Έχει ήδη δείξει ότι το κεφάλαιο αναγκαστικά προκύπτει μέσα από την εμπορευματική κυκλοφορία, και ότι αναγκαστικά δεν προκύπτει από την εμπορευματική κυκλοφορία. Σύμφωνα με τον ίδιο: *«Το κεφάλαιο λοιπόν δεν μπορεί να πηγάζει από την κυκλοφορία και εξίσου δεν μπορεί να μην πηγάζει από την κυκλοφορία. Πρέπει να πηγάζει ταυτόχρονα και μέσα σ' αυτήν και όχι μέσα σ' αυτήν. Έτσι έχουμε ένα διπλό αποτέλεσμα. Η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο πρέπει να εξηγηθεί με βάση τους εσωτερικούς νόμους της ανταλλαγής εμπορευμάτων, έτσι που σαν αφετηρία να χρησιμεύει η ανταλλαγή ισοδυνάμων. Ο κάτοχός μας χρήματος που υπάρχει ακόμα μόνο σαν καπιταλιστής-κάμπια είναι υποχρεωμένος ν' αγοράζει τα εμπορεύματα στην αξία τους, να τα πουλάει στην αξία τους και όμως στο τέλος του προτσές να βγάζει περισσότερο χρήμα από το χρήμα που έριξε σε αυτό. Η μεταμόρφωσή του σε πεταλούδα πρέπει να συντελεστεί μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας και δεν πρέπει να συντελεστεί μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας. Αυτοί είναι οι όροι του προβλήματος.»* (Μάρξ 2009: 178-179)

Στην εμπορευματική κυκλοφορία E-X-E, ο ίδιος ο χαρακτήρας της κίνησης, προϋποθέτει την ανταλλαγή ίσων αξιών που μεταφράζονται στην γενική ισοδύναμη μορφή τους, το ποσό του χρήματος δηλαδή που μεσολαβεί την ανταλλαγή. Στην κίνηση του χρήματος ως κεφάλαιο, όμως, βλέπουμε την ανταλλαγή μη ισοδύναμων αξιών, αφού ένα ποσό χρήματος X ανταλλάσσεται στην ουσία με ένα μεγαλύτερο ποσό χρήματος X'. Η πράξη αυτή δεν συνιστά ανταλλαγή ισοδυνάμων, αλλά μη ισοδυνάμων. Για τον Μαρξ, όμως, και αυτή η πράξη δεν είναι αναγκαίο ότι μπορεί να

παραγάγει υπεραξία, στο βαθμό που αποτελεί ονομαστική αύξηση των ανταλλασσόμενων αξιών, και όχι αύξηση της αξίας που βγαίνει από την κυκλοφορία. *«Είναι φανερό ότι δεν μπορεί ν' αυξήσει το συνολικό ποσό των αξιών που κυκλοφορούνε, όσο και αν αλλάξει η κατανομή τους [...] Δεν μπορεί το σύνολο της τάξης των κεφαλαιοκρατών μιας χώρας να κερδίζει σε βάρος του εαυτού της. Όσο λοιπόν και αν τα στριφογυρίσει κανείς, το αποτέλεσμα παραμένει το ίδιο. Όταν ανταλλάσσονται ισοδύναμα δεν γεννιέται υπεραξία, και όταν ανταλλάσσονται μη-ισοδύναμα πάλι δεν γεννιέται υπεραξία. Η κυκλοφορία ή ανταλλαγή εμπορευμάτων δεν δημιουργεί αξία.»* (Μάρξ 2009: 176)

Δεδομένου, λοιπόν, ότι για τον Μάρξ ακόμα και αυτή η ονομαστική αύξηση της τιμής της αξίας, μέσα στην κυκλική κίνηση του κεφαλαίου, δεν είναι σίγουρο πως θα παραμείνει στον κεφαλαιοκράτη, ο οποίος σε αυτή την εμπορευματική κυκλοφορία, της κίνησης του χρήματος ως κεφάλαιο, είναι πρώτα αγοραστής και μετά πωλητής, *«η δημιουργία υπεραξίας και επομένως η μετατροπή του χρήματος σε κεφάλαιο δεν μπορεί να εξηγηθεί ούτε με το ότι οι πωλητές πουλάνε τα εμπορεύματά πάνω από την αξία τους, ούτε με το ότι οι αγοραστές τα αγοράζουν κάτω από την αξία τους.»* (Μάρξ 2009: 174)

Εάν η κυκλοφορία των εμπορευμάτων, στην απλή της μορφή, προϋποθέτει την ανταλλαγή ισοδυνάμων, και παρακάμψουμε τις τυχόν απάτες από τη μία ή την άλλη πλευρά, τότε βλέπουμε ξεκάθαρα πως μέσω αυτής δεν μπορεί να παραχθεί υπεραξία. *«Αν λοιπόν, όσον αφορά την αξία χρήσης, μπορούν να κερδίζουν και οι δύο ανταλλαχτές, δεν μπορούν να κερδίζουν και οι δύο σε ανταλλαχτική αξία. Εδώ ισχύει μάλλον η αρχή: 'όπου υπάρχει ισότητα, δεν υπάρχει κέρδος'.»* (Μάρξ 2009: 171) Από την άλλη πλευρά, ο Μάρξ έδειξε πως ούτε με την ανταλλαγή μη-ισοδυνάμων μπορεί να παραχθεί υπεραξία. Η προσαύξηση που παίρνει το χρήμα στην κυκλοφορία X-E-X', δηλαδή στον τύπο κυκλοφορίας του χρήματος ως κεφάλαιο, δεν αφορά νέα αξία που να προκύπτει από την αρχική αξία. Αποτελεί απλώς μία ονομαστική αύξηση της ίδιας αξίας. Σε αυτά τα πλαίσια, ο Μάρξ επιχειρεί να θεμελιώσει το επιχείρημά του πως η μισθωτή εργασία, και μόνο αυτή, είναι πηγή υπεραξίας.

Εάν η υπεραξία δεν προκύπτει άμεσα από καμία μορφή εμπορευματικής κυκλοφορίας, ούτε καν της κυκλοφορίας του χρήματος ως κεφάλαιο, τι είναι αυτό που θα δώσει τη δυνατότητα στον κεφαλαιοκράτη να αγοράσει μία αξία και να την

μετατρέψει σε μεγαλύτερη αξία, χωρίς να καταπατήσει τους νόμους που η ίδια η εμπορευματική κυκλοφορία θέτει στον εαυτό της; Η απάντηση που δίνει σε αυτό είναι η εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης ως «το σύνολο των φυσικών και πνευματικών ικανοτήτων που υπάρχουν στο σώμα, στη ζωντανή προσωπικότητα ενός ανθρώπου και που τις βάζει σε κίνηση κάθε φορά που παράγει οποιουδήποτε είδους αξίες χρήσης.» (Μάρξ 2009: 180)

Να σημειώσουμε εδώ, ότι ο Μάρξ έχει, ήδη, δείξει, στο πρώτο κεφάλαιο του Κεφαλαίου, ότι «μία αξία χρήσης ή ένα αγαθό έχει αξία μόνο γιατί μέσα σ' αυτό έχει αντικειμενοποιηθεί ή υλοποιηθεί αφηρημένη ανθρώπινη εργασία. Πώς μπορούμε λοιπόν να μετρήσουμε το μέγεθος της αξίας του; Με το ποσό της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό, της «ουσίας που δημιουργεί αξία». Η ποσότητα της ίδιας της εργασίας όμως μετριέται με τη χρονική της διάρκεια, με το χρόνο εργασίας, και ο χρόνος εργασίας με τη σειρά του έχει για μέτρο ορισμένες υποδιαιρέσεις του χρόνου, όπως την ώρα, την ημέρα κλπ.» (Μάρξ 2009: 52-53) Η αντικειμενοποίηση λοιπόν περισσότερης εργασίας πάνω σε ένα εμπόρευμα, η πρόσθεση περισσότερης αξίας πάνω σε αυτό, είναι η μόνη δυνατή λύση για τον κεφαλαιοκράτη, ώστε να ρίξει στην αγορά μία αξία και να την μετατρέψει σε μεγαλύτερη αξία, να βγάλει δηλαδή υπεραξία, μένοντας πάντα στις αρχές της εμπορευματικής κυκλοφορίας που προϋποθέτει την ανταλλαγή εμπορευμάτων στην πραγματική τους αξία. Το εμπόρευμα βγαίνει για λίγο από τη κυκλοφορία, ώστε να αντικειμενοποιηθεί πάνω του περισσότερη αξία, για να επιστρέψει πάλι στη κυκλοφορία και να τελειώσει την κίνησή του.

Ο κεφαλαιοκράτης αγοράζει ένα εμπόρευμα, ώστε να το ξαναπουλήσει με πιο επωφελείς για τον ίδιο όρους. Η νέα αξία λοιπόν που θα προστεθεί στην αρχική αξία και θα εξασφαλίσει το κέρδος στον κεφαλαιοκράτη θα πρέπει να προστεθεί όσο το εμπόρευμα βρίσκεται στα χέρια του. «Η αλλαγή της αξίας του χρήματος που πρόκειται να μετατραπεί σε κεφάλαιο, δεν μπορεί να γίνει σ' αυτό το ίδιο το χρήμα, γιατί σαν μέσο αγοράς και μέσο πληρωμής πραγματοποιεί μονάχα την τιμή του εμπορεύματος που αγοράζει ή πληρώνει, ενώ όταν παγώνει στη δική του μορφή μετατρέπεται σε απολίθωμα ενός αξιακού μεγέθους που μένει πάντα το ίδιο. Επίσης η αλλαγή δεν μπορεί να πηγάζει από τη δεύτερη πράξη της κυκλοφορίας, από την ξαναπούληση του εμπορεύματος, γιατί η πράξη αυτή ξαναμετατρέπει απλώς το εμπόρευμα από τη φυσική μορφή στη χρηματική μορφή. Επομένως η αλλαγή πρέπει να συντελείται στο εμπόρευμα

που αγοράζεται στην πρώτη πράξη X-E, όχι όμως στην αξία του, γιατί ανταλλάσσονται ισοδύναμα και το εμπόρευμα πληρώνεται στην αξία του. Ωστε η αλλαγή μπορεί να πηγάζει μόνο από την αξία του χρήσης σαν τέτοια, δηλ. από την κατανάλωσή του. Για να μπορεί όμως ο κάτοχός μας χρήματος να βγάξει αξία από την κατανάλωση έπρεπε νάναι τόσο τυχερός, ώστε ν' ανακαλύψει μέσα στη σφαίρα της κυκλοφορίας, στην αγορά, ένα εμπόρευμα που η ίδια η αξία του χρήσης νάχει την ιδιόμορφη ιδιότητα νάναι πηγή αξίας, που η ίδια η πραγματική του κατανάλωση νάναι λοιπόν αντικειμενοποίηση της εργασίας και επομένως προτσές δημιουργίας αξίας. Και ο κάτοχος του χρήματος βρίσκει στην αγορά ένα τέτοιο ειδικό εμπόρευμα – την ικανότητα για εργασία, δηλ. την εργατική δύναμη.» (Μάρξ 2009: 179-180)

Ο τρόπος μετατροπής μίας δοσμένης αξίας σε μεγαλύτερη αξία, λοιπόν, είναι να προστεθεί στη πρώτη περισσότερη εργασία, και γι' αυτό η μισθωτή εργασία αποτελεί προϋπόθεση της γένεσης του καπιταλισμού. Ο χαρακτήρας που πήρε η εργασία στα πρώτα βήματα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, ο διαχωρισμός της από οποιαδήποτε τύπου σχέση με τους όρους παραγωγής, έδωσαν στο εκκολαπτόμενο τότε κεφάλαιο τη δυνατότητα να την εκμεταλλευτεί με τους καλύτερους για το ίδιο όρους.

Είδαμε, λοιπόν, τον τρόπο με τον οποίο ο Μαρξ κατέδειξε τον διαχωρισμό των μέσων παραγωγής από τον εργάτη ως ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, καθιστώντας την έννοια της μισθωτής εργασίας αναλυτικά αναγκαία για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον Μαρξ, όμως, «[μ]όλις λοιπόν για το χρήμα που μετατρέπεται σε κεφάλαιο εξαφανιστούν οι προϋποθέσεις που βρίσκονται ακόμα έξω από τη κίνηση του πραγματικού κεφαλαίου, και άρα μόλις το κεφάλαιο έχει πραγματικά τοποθετήσει το ίδιο, σύμφωνα με την ενύπαρκτη ουσία του, τους όρους που αποτελούν την αφετηρία του- απ' αυτή τη στιγμή ο όρος ότι ο καπιταλιστής πρέπει, για να τοποθετήσει τον εαυτό του σαν κεφάλαιο, να φέρει στην κυκλοφορία αξίες δημιουργημένες με δική του εργασία- ή όπως αλλιώς, πάντως όχι από ήδη υπαρκτή, συντελεσμένη μισθωτή εργασία- ανήκει στους προκατακλυσμιαίους όρους του κεφαλαίου· στις ιστορικές του προϋποθέσεις, που ακριβώς σαν τέτοιες ιστορικές προϋποθέσεις, ανήκουν στο παρελθόν και άρα στην ιστορία σχηματισμού του κεφαλαίου, με κανέναν όμως τρόπο στη σύγχρονή του ιστορία, δηλαδή στο πραγματικό σύστημα του κυριαρχούμενου από το κεφάλαιο τρόπου παραγωγής. (Μάρξ 1990: 348) Για τον ίδιο, στην παραπέρα πορεία της

κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, σε συνθήκες δηλαδή διευρυμένης αναπαραγωγής, ο ίδιος διαχωρισμός που αποτελούσε ιστορική προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, εμφανίζεται πλέον ως αποτέλεσμα του. Ο Μαρξ θεμελιώνει τη θέση αυτή στα Grundrisse.

Σύμφωνα με τον ίδιο, «[σ]την πρώτη εμφάνιση [...του κεφαλαίου], οι ίδιες οι προϋποθέσεις φαίνονται να προέρχονται απ' έξω, από την κυκλοφορία· εμφανίζονταν σαν εξωτερικές προϋποθέσεις για τη γένεση του κεφαλαίου· άρα σαν προϋποθέσεις που δεν προέρχονται και δεν εξηγούνται από την εσωτερική του ουσία. Οι εξωτερικές αυτές προϋποθέσεις θα εμφανιστούν τώρα σαν συνθετικά στοιχεία της κίνησης του ίδιου του κεφαλαίου, με τρόπο που- όπως κι αν γεννιούνται ιστορικά- το ίδιο το κεφάλαιο να τις έχει προϋποθέσει σαν δικά του συνθετικά στοιχεία.» (Μάρξ 1990: 341)

Για τον Μαρξ, το ποσό του χρήματος που προέκυψε από την «πρώτη παραγωγική διαδικασία» (X'), δεν αποτελεί κατ' ανάγκην κεφάλαιο. Κεφάλαιο είναι από τη στιγμή που θα τοποθετηθεί πάλι σαν αρχική αξία, για να γυρίσει πάλι στην αγορά και να ακολουθήσει την κίνηση που περιγράψαμε παραπάνω X-E-X'. Το νέο κεφάλαιο που προέκυψε, όμως, αποτελεί άθροισμα του αρχικού κεφαλαίου που έπεσε στην κυκλοφορία, συν το ποσό της υπεραξίας που προέκυψε, η οποία «δεν είναι παρά ένα καθορισμένο ποσό αντικειμενοποιημένης ζωντανής εργασίας – το ποσό της υπερεργασίας. Αυτή η νέα αξία, που απέναντί στη ζωντανή εργασία προβάλλει σαν αυτοτελής αξία που ανταλλάσσεται μαζί της, σαν κεφάλαιο, είναι προϊόν της εργασίας. Δεν είναι η ίδια παρά το πλεόνασμα της εργασίας- γενικά πάνω από την αναγκαία εργασία- με αντικειμενική μορφή, και γι' αυτό σαν αξία.» (Μάρξ 1990: 341)

Η υπεραξία, λοιπόν, το ποσό την αντικειμενοποιημένης εργασίας που τοποθετείται σαν κεφάλαιο, για να μπορέσει να αξιοποιηθεί ως τέτοιο θα πρέπει να δημιουργήσει το ίδιο τους όρους της αξιοποίησής του, τους υλικούς όρους της εργασίας (μέσα παραγωγής) και τους υποκειμενικούς όρους της εργασίας (μέσα συντήρησης για την «ζωντανή δυνατότητα για εργασία»). Η νέα αξία που προέκυψε από «την πρώτη παραγωγική διαδικασία»- το «πρόσθετο κεφάλαιο 1», το αποτέλεσμα της αντικειμενοποιημένης εργασίας, πέφτει πάλι στην αγορά και «εντάσσεται στη διαδικασία ανταλλαγής με τη ζωντανή εργασία», για να συνεχιστεί η αναπαραγωγική κίνηση του κεφαλαίου. Εάν, όμως, το πρόσθετο αυτό κεφάλαιο αποτελεί άθροισμα του αρχικού κεφαλαίου και της προσαύξησης της αξίας που πήρε

μέσα από την κυκλοφορία (ή έξω από αυτήν), δηλαδή της υπεραξίας, και αν η υπεραξία δεν αποτελεί τίποτε άλλο από το ποσό της αντικειμενοποιημένης υπερεργασίας, τότε το ίδιο το νέο κεφάλαιο που προέκυψε αποτελεί κατά συνεκδοχή αντικειμενοποιημένη υπερεργασία. Το κεφάλαιο αυτό θα χωριστεί σε σταθερό («υλικό και εργαλείο») και μεταβλητό μέρος («μέσα συντήρησης της ζωντανής εργασίας»), στους όρους αναπαραγωγής του, οι οποίοι πλέον φαίνεται να παράγονται από την ίδια την εργασία, την αντικειμενοποίησή της, που μετριέται στο ποσό της υπεραξίας. Η ίδια η ζωντανή εργασία, λοιπόν, φαίνεται να δημιουργεί τους όρους σε τέτοια αναλογία σταθερού και μεταβλητού μέρους, ώστε να εξυπηρετείται η παραγωγή και αναπαραγωγή του κεφαλαίου. *«Όλοι οι όροι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής εμφανίζονται τώρα ως αποτέλεσμα της ίδιας της (μισθωτής) εργασίας.»* (Μάρξ 1990: 341) Ακόμα περισσότερο, *«καθώς η ζωντανή εργασία εκτελεί αυτή τη διαδικασία αναπαραγωγής των αντικειμενικών της όρων, η αναλογία αυτή επιτρέπει στην εργασία να δημιουργεί ταυτόχρονα πρώτη ύλη και εργαλείο σε τέτοιες αναλογίες, που να μπορεί η ίδια σαν υπερεργασία, σαν εργασία πέρα από την αναγκαία, να πραγματοποιείται μέσα σ' αυτά και άρα να τα κάνει υλικό για νέα αξιοδημιουργία.»* (Μάρξ 1990: 342)

Ο κεφαλαιοκράτης, ως «συνειδητός φορέας» της μετατροπής του χρήματος σε κεφάλαιο, είναι και ο νόμιμος ιδιοκτήτης των όρων παραγωγής και αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Η αντικειμενοποιημένη υπερεργασία, το υπερπροϊόν, η υπεραξία, οι όροι της αναπαραγωγής ανήκουν στον κεφαλαιοκράτη, που *«απέναντι στο ζωντανό εργατικό δυναμικό οι όροι αυτοί προβάλλουν σαν ξένη ιδιοκτησία, σαν η πραγματικότητα ενός άλλου νομικού προσώπου, απόλυτο πεδίο της δικής του βούλησης»* (Μάρξ 1990: 342). *«Ο απόλυτος αυτός διαχωρισμός ανάμεσα σε ιδιοκτησία και εργασία, ανάμεσα στο ζωντανό εργατικό δυναμικό και τους όρους πραγματοποίησής του, ανάμεσα σε αντικειμενοποιημένη και ζωντανή εργασία, ανάμεσα στην αξία και στη δραστηριότητα που δημιουργεί αξία- άρα και η αλλοτριότητα του περιεχομένου της εργασίας απέναντι στον ίδιο τον εργάτη- αυτός ο αποχωρισμός εμφανίζεται τώρα και σαν προϊόν της ίδιας της εργασίας, σαν αντικειμενοποίηση, υλοποίηση των δικών της συνθετικών στοιχείων.»* (Μάρξ 1990: 342)

Η ίδια η εργασία, λοιπόν, φαίνεται να δημιουργεί και να αναπαράγει τους όρους της εκμετάλλευσής της, τους όρους της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης της εργασίας, την ανταλλαγή ζωντανής εργασίας με αντικειμενοποιημένη- αναγκαία

εργασία. Μέσα σε αυτή τη διαδικασία το εργατικό δυναμικό αναπαράγει τους όρους της εργασίας του, ως όρους ξένους προς αυτό, «[γ]ιατί όχι μόνο δημιουργήσε τους όρους της αναγκαίας εργασίας σαν όρους που ανήκουν στο κεφάλαιο αλλά και η αξιοποίηση, που το εργατικό δυναμικό εμπεριέχει σαν δυνατότητα, η αξιοδημιουργική δυνατότητα, υπάρχει και αυτή τώρα σαν υπεραξία, υπερπροϊόν, μ' ένα λόγο σαν κεφάλαιο, σαν κυριαρχία πάνω στο ζωντανό εργατικό δυναμικό, σαν αξία προικισμένη με δική της δύναμη και βούληση απέναντι στην αφηρημένη, χωρίς αντικείμενο, καθαρά υποκειμενική φτώχεια του ζωντανού εργατικού δυναμικού. Το εργατικό δυναμικό δεν δημιουργήσε μόνο τη δική του φτώχεια και τον ξένο πλούτο, αλλά και τη σχέση αυτού του πλούτου- σαν αυτοδύναμον πλούτου- προς το εργατικό δυναμικό σαν τη φτώχεια, που καταναλώνοντάς την ο πλούτος απορροφά νέους ζωτικούς χυμούς και αξιοποιείται ξανά.» (Μαρξ 1990: 343) Μέσα στη παραγωγική διαδικασία, ο εργάτης παράγει το ίδιο το κεφάλαιο, παράγει και τους όρους της αναπαραγωγής του με τέτοιον τρόπο, ώστε να διαιωνίζεται η ίδια η σχέση του προς το κεφάλαιο. Η εκμετάλλευσή του από το κεφάλαιο, φαίνεται να καθίσταται δυνατή από τα αποτελέσματα της δικής του εργασίας. Ο εργάτης παράγει την πτώχευσή του, στο βαθμό που παράγει τους όρους που καθιστούν δυνατή τη διαιώνιση της εκμετάλλευσής του, ενώ συγχρόνως παράγει και τον πλούτο σαν ξένο προς τον ίδιο.

Είδαμε, λοιπόν, πως «[ο]ι αντικειμενικοί όροι του ζωντανού εργατικού δυναμικού έχουν προϋποτεθεί σαν αυτοτελής ύπαρξη απέναντι σ' αυτό, σαν η αντικειμενικότητα ενός υποκειμένου που διαφέρει από το ζωντανό εργατικό δυναμικό και προβάλλει με αυτοτέλεια απέναντί του· ώστε η αναπαραγωγή και αξιοποίηση, δηλαδή η επέκταση αυτών των αντικειμενικών όρων, είναι ταυτόχρονα αναπαραγωγή και νέα παραγωγή αυτών των όρων σαν πλούτου ενός ξένου υποκειμένου που προβάλλει αδιάφορο και αυτοτελές απέναντι στο εργατικό δυναμικό.» (Μαρξ 1990: 350) Μέσα στην αξιοποιητική διαδικασία, αναπαράγεται και η ίδια η σχέση εργασίας- κεφαλαίου ως μία σχέση εκμετάλλευσης, ως μία εξουσιαστική σχέση από τη μεριά του κεφαλαίου, το οποίο όντας πλέον το ίδιο προϋπόθεση της αξιοποίησής του, διαιωνίζει το ίδιο τον διαχωρισμό των μέσων παραγωγής από τον εργάτη, ενώ συγχρόνως και ο ίδιος ο εργάτης διαιωνίζει το διαχωρισμό του από τα μέσα της εργασίας του, ως παραγωγός του κεφαλαίου. Ο διαχωρισμός αυτός εκδηλώνεται, πλέον, ως αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ως αποτέλεσμα της σχέσης εργασίας-κεφαλαίου, ως αποτέλεσμα μίας σχέσης μέσα στην οποία το

εργατικό δυναμικό, απογυμνωμένο πλέον από οποιαδήποτε είδους σχέση με τους όρους της εργασίας του, δεν μπορεί να κάνει τίποτα άλλο για να επιβιώσει, παρά να παραγάγει το ίδιο τους τους όρους της εκμετάλλευσής του. *«Η κοινωνική αυτή σχέση, σχέση παραγωγής, εμφανίζεται πραγματικά σαν ένα αποτέλεσμα της [...παραγωγικής και αξιοποιητικής] διαδικασίας ακόμα πιο σημαντικό από τα υλικά της αποτελέσματα. Μάλιστα μέσα σ' αυτή την διαδικασία ο εργάτης παράγει τον εαυτό του σαν εργατικό δυναμικό και το κεφάλαιο που τον αντικρίζει, όπως και από την άλλη μεριά ο καπιταλιστής παράγει τον εαυτό του σαν κεφάλαιο, και τη ζωντανή εργατική δύναμη που τον αντικρίζει. Καθένα αναπαράγει τον εαυτό του αναπαράγοντας το άλλο του, την άρνησή του.»* (Μαρξ 1990: 347-348)

Βλέπουμε, λοιπόν, τον τρόπο με τον οποίο *«[ο]ι προϋποθέσεις αυτές που εμφανίζονται αρχικά σαν όροι της γένεσής του- και άρα δε μπορούσαν ακόμη να πηγάζουν από τη δράση του σαν κεφαλαίου, εμφανίζονται τώρα σαν αποτελέσματα της δικής του πραγματοποίησης και πραγματικότητας, σαν προϋποθέσεις τοποθετημένες από αυτό- όχι σαν όροι της γένεσής του, αλλά σαν αποτελέσματα της παρουσίας του. Το κεφάλαιο δεν ξεκινά πια από προϋποθέσεις για να γίνει κεφάλαιο, αλλά αποτελεί το ίδιο προϋπόθεση· και ξεκινώντας από τον εαυτό του δημιουργεί το ίδιο τις προϋποθέσεις για τη διατήρηση και αύξησή του. Ωστε οι όροι που προηγήθηκαν από τη δημιουργία του πρόσθετου κεφαλαίου, ή που εκφράζουν τη γένεση του κεφαλαίου, δεν ανήκουν στη σφαίρα του τρόπου παραγωγής όπου το κεφάλαιο αποτελεί προϋπόθεση· βρίσκονται πίσω του, σαν ιστορικά προστάδια της γένεσής του, όπως ακριβώς και οι διαδικασίες με τις οποίες η γη από ρευστή θάλασσα φωτιάς και ατμού πέρασε στην τωρινή της μορφή βρίσκονται πέρα από τη ζωή της σαν έτοιμης γης.»* (Μαρξ 1990: 349).

Ο Μαρξ κάνει εδώ μία σημαντική μεθοδολογική επιλογή. Διαχωρίζει αναλυτικά την θεωρία γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από την θεωρία λειτουργίας του. Για την γένεση του καπιταλισμού, ο διαχωρισμός του εργάτη από τα μέσα παραγωγής εμφανιζόταν ως προϋπόθεση της παραγωγικής διαδικασίας του κεφαλαίου. Σε συνθήκες όμως διευρυμένης αναπαραγωγής, όταν *«η ίδια η διαδικασία έχει στα πλαίσιά της τοποθετήσει τους εμπράγματους όρους της ζωντανής εργασίας, δηλαδή υλικό στο οποίο να αξιοποιηθεί, εργαλείο με το οποίο να αξιοποιηθεί, και μέσα διαβίωσης που να σudaυλίσουν τη φλόγα του ζωντανού εργατικού δυναμικού για δουλειά και να μη την αφήσουν να σβήσει, να δώσουν στη*

ζωική του διαδικασία τα απαραίτητα υλικά σαν ξένες, αυτοτελείς υπάρξεις- ή σαν τρόπους ύπαρξης ενός ξένο πρόσωπου, σαν αξίες κλεισμένες στον εαυτό τους, υπαρκτές για-τον-εαυτό-τους (απέναντι) στο ζωντανό εργατικό δυναμικό- που και αυτό υπάρχει σαν απομονωμένο απ' αυτές, υποκειμενικό- και άρα αξίες που αποτελούν πλούτο ξένο προς το εργατικό δυναμικό, αποτελούν το πλούτο του καπιταλιστή»(Μάρξ 1990: 350), τότε ο ίδιος διαχωρισμός δεν αποτελεί προϋπόθεση, αλλά παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Το κεφάλαιο που δημιουργήθηκε ως αποτέλεσμα του διαχωρισμού, το ίδιο τώρα τοποθετεί τους όρους της παραγωγής και αναπαραγωγής του, μέσω της αποκρυστάλλωσης των σχέσεων παραγωγής, των σχέσεων εργασίας- κεφαλαίου. Όμως, *«[μ]όλις προϋποτεθεί αυτός ο αποχωρισμός η παραγωγική διαδικασία τον παράγει ξανά, τον αναπαράγει, και τον αναπαράγει σε μεγαλύτερη κλίμακα»* (Μάρξ 1990: 350), γιατί αυτός είναι ο μόνος τρόπος να δημιουργήσει την απόλυτη εξάρτηση του εργάτη από το κεφάλαιο. Ο αποχωρισμός των μέσων παραγωγής από τον εργάτη, συνεχίζει να διαιωνίζεται. Συνεχίζει να υπάρχει ως ανάγκη για την αξιοποιητική διαδικασία, τώρα όμως ο ίδιος διαχωρισμός παίρνει άλλη μορφή. Εμφανίζεται ως αποτέλεσμα, γιατί τώρα *«προβάλλει το πραγματικό κεφάλαιο, το κεφάλαιο που αυτό το ίδιο τοποθετεί, ξεκινώντας από τη δική του πραγματικότητα, τους όρους για την πραγματοποίησή του»* (Μάρξ 1990: 350) και ο χαρακτήρας της μισθωτής εργασίας ως εργασίας ξένη προς τον εργάτη, καταστάθηκε ως τέτοια, από την ίδια την παραγωγική και αξιοποιητική διαδικασία.

3. Περί μαρξικής διάκρισης θεωρίας γένεσης και θεωρίας διευρυμένης λειτουργίας του καπιταλισμού.

Ο Μάρξ, όπως ανέφερα και παραπάνω, φαίνεται να κάνει μία μεθοδολογική επιλογή. Διαχωρίζει θεωρητικά τη γένεση από τη λειτουργία του καπιταλισμού. Στην ανάλυσή του είδαμε τον τρόπο με τον οποίο ο ιστορικός διαχωρισμός των μέσων παραγωγής από τον παραγωγό αποτελεί ιστορική προϋπόθεση της ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Από τη στιγμή που τεθεί σε κίνηση η συσσώρευση του κεφαλαίου, όμως, ο διαχωρισμός αυτός δεν αποτελεί προϋπόθεση για τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Το ίδιο το κεφάλαιο πλέον, θέτει και αναπαράγει τους όρους της διαιώνισής του. Όλες οι σχέσεις που αναπτύσσονται στα πλαίσια της

συσσώρευσής του κεφαλαίου, αποτελούν ειδικές μορφές του ίδιου του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και αναπαραγωγής.

Οι ιστορικές προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής «αίρονται» ως τέτοιες, όταν «προβάλλει το πραγματικό κεφάλαιο». *«Αν, για παράδειγμα, η φυγή των δουλοπάροικων στις πόλεις αποτελεί ένα από τους ιστορικούς όρους και προϋποθέσεις του συστήματος των πόλεων, δεν είναι ωστόσο όρος, δεν είναι σταθερό στοιχείο της πραγματικότητας του διαμορφωμένου αυτού συστήματος των πόλεων, αλλά ανήκει στις παρωχημένες του προϋποθέσεις, στις προϋποθέσεις της γένεσής του, που στη σημερινή του ύπαρξη έχουν αρθεί.»* (Μαρξ 1990: 348) Είδαμε, όμως, πως μόλις προϋποτεθεί ο διαχωρισμός του εργάτη από τα μέσα παραγωγής *«η παραγωγική διαδικασία αναγκαστικά τον παράγει ξανά, τον αναπαράγει, και τον αναπαράγει σε μεγαλύτερη κλίμακα»* (Μαρξ 1990: 350). Ο ίδιος ο διαχωρισμός και η αναπαραγωγή του, τώρα δεν έρχεται από έξω, αλλά μέσα από το ίδιο το σύστημα του κεφαλαίου.

Από τη μία, λοιπόν, η ανάλυση του Μαρξ φαίνεται να προσδίδει στο κεφάλαιο μία αυτονομία, το ίδιο δεν χρειάζεται προϋποθέσεις πλέον για να λειτουργήσει, *«αποτελεί το ίδιο προϋπόθεση»*, ενώ συγχρόνως αναπαράγει το ίδιο τις προϋποθέσεις αναπαραγωγής του. Από την άλλη, νομίζω, ότι στόχος της ανάλυσής του είναι να δείξει, ότι *«[α]ν από τη μια μεριά οι προ-αστικές φάσεις εμφανίζονται σαν μόνο ιστορικές, δηλαδή σαν προϋποθέσεις που έχουν αρθεί, τότε και οι σημερινοί όροι της παραγωγής εμφανίζονται σαν όροι που αίρουν τον εαυτό τους και άρα δημιουργούν τις ιστορικές προϋποθέσεις για μία νέα κοινωνική κατάσταση.»* (Μαρξ 1990: 348-349)

Για τον Μαρξ δεν είναι αναγκαίο να αναλυθούν οι ιστορικοί όροι διαμόρφωσης του κεφαλαίου, για να εξηγηθούν οι όροι λειτουργίας του. Ο ίδιος ασκεί κριτική στους αστούς θεωρητικούς της εποχής του, πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα. Σύμφωνα με τον ίδιο: *«Οι αστοί οικονομολόγοι, που θεωρούν το κεφάλαιο σαν αιώνια και φυσική (όχι ιστορική) μορφή της παραγωγής, προσπαθούν πάλι ύστερα να το δικαιώσουν διακηρύσσοντας τους όρους της γένεσής του σαν όρους της σημερινής του πραγματοποίησης παριστάνοντας δηλαδή πως τα συνθετικά στοιχεία που επιτρέπουν στον καπιταλιστή να ιδιοποιείται ακόμα σαν μη- καπιταλιστής – επειδή ακόμα γίνεται καπιταλιστής- είναι ακριβώς οι όροι που στα πλαίσιά τους αυτός ιδιοποιείται σαν καπιταλιστής. Οι απολογητικές αυτές απόπειρες δείχνουν ένοχη*

συνείδηση, όπως και αδυναμία να εναρμονίσουν τον τρόπο ιδιοποίησης του κεφαλαίου σαν κεφαλαίου με τους διακηρυγμένους από την ίδια την κοινωνία του κεφαλαίου γενικούς νόμους της ιδιοκτησίας.» (Μαρξ 1990: 349) Αντιθέτως, για τον Μαρξ οι όροι λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μας βοηθούν να καταλάβουμε γιατί οι όροι της γένεσης του καπιταλισμού λειτούργησαν ως προϋποθέσεις. Οι διαδικασίες γένεσης του καπιταλισμού, λοιπόν, μπορούν να γίνουν κατανοητές ως τέτοιες, μόνο εάν ήδη έχει διατυπωθεί μία θεωρία για το πώς λειτουργεί ο καπιταλισμός. Σε αυτά τα πλαίσια, η ανάλυση της έννοιας της μισθωτής εργασίας ως απαραίτητο στοιχείο για την παραγωγή υπεραξίας και συνεπώς της αναπαραγωγής του κεφαλαίου, οδηγεί στην ανάλυση του αποχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής ως προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Αφού, όπως είδαμε παραπάνω πως χωρίς μισθωτή εργασία δεν υφίσταται κεφάλαιο, και η μισθωτή εργασία παρουσιάζεται ως ιστορικό αποτέλεσμα του διαχωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Σύμφωνα με τον Μαρξ, «[δ]εν είναι λοιπόν αναγκαίο, για να αναπτύξουμε τους νόμους της αστικής οικονομίας, να γράψουμε την πραγματική ιστορία των σχέσεων παραγωγής. Η σωστή όμως αντίληψη και συναγωγή αυτών των σχέσεων σαν σχέσεων που διαμορφώθηκαν οι ίδιες ιστορικά οδηγεί πάντα σε πρώτες εξισώσεις – όπως είναι π.χ. οι εμπειρικοί αριθμοί στη φυσική επιστήμη- που υποδείχνουν ένα παρελθόν που βρίσκεται πίσω απ' αυτό το σύστημα. Οι υποδείξεις αυτές μαζί με τη σωστή κατανόηση του σήμερα δίνουν τότε το κλειδί για την κατανόηση του παρελθόντος [...] Όμοια, η σωστή αυτή θεώρηση οδηγεί από την άλλη μεριά σε σημεία όπου υποδηλώνεται η κίνηση που αίρει τη σημερινή μορφή των σχέσεων παραγωγής- προϊδεάζοντας έτσι το μέλλον» (Μαρξ 1990: 349)

Η σωστή ανάλυση του «σήμερα» (της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής), λοιπόν, μας βοηθά να κατανοήσουμε το παρελθόν, να αναγνωρίσουμε δηλαδή τους όρους συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως τέτοιους. Η ανάλυση της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, από την άλλη («η σωστή κατανόηση του σήμερα»), ως ένα σύστημα αντιφάσεων που δημιουργεί τους όρους της καταστροφής του, δεν μπορεί σίγουρα να προδιαγράψει το μέλλον, μπορεί όμως να το «προϊδεάσει». «Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθισε μαζί του και κάτω από αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δεν συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους

περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται.» (Μαρξ 2009:787)

Έτσι, λοιπόν, για τον Μαρξ, οι προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, φαίνεται σαν να έχουν αρθεί στην σύγχρονη κατάσταση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και οι όροι λειτουργίας του «εμφανίζονται σαν όροι που αίρουν τον εαυτό τους», και που μπορούν να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για την απελευθέρωση των στοιχείων του επερχόμενου τρόπου παραγωγής, διότι: *«[η] αναγνώριση ότι το προϊόν ανήκει στο εργατικό δυναμικό, και η κρίση πως ο χωρισμός από τους όρους πραγματοποίησης του εργατικού δυναμικού είναι ανάρμοστος και καταναγκαστικός, αυτό είναι τεράστια συνειδητοποίηση, που την παράγει ο ίδιος ο τρόπος παραγωγής που βασίζεται στο κεφάλαιο· και αναγγέλλει εξίσου την καταδίκη του, όπως και όταν ο δούλος συνειδητοποίησε πως δεν μπορεί να είναι ιδιοκτησία ενός τρίτου, όταν συνειδητοποίησε πως είναι πρόσωπο, η δουλεία δεν μπορούσε πια παρά να φυτοζωεί σαν τεχνητή ύπαρξη και έπαψε να υπάρχει σαν βάση της παραγωγής» (Μαρξ 1990: 351).*

4. Διαχωρισμός Θεωρίας Γένεσης από Θεωρία Λειτουργίας του Καπιταλισμού στον Max Weber

Ο Μαρξ επέλεξε να διαχωρίσει τη θεωρία λειτουργίας του καπιταλισμού από τη θεωρία γένεσης του καπιταλισμού. Δείξαμε πως η επιλογή του αυτή, συνιστά μία μεθοδολογική επιλογή. Στόχος του, να δείξει πως οι διαδικασίες γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής μπορούν να γίνουν κατανοητές ως τέτοιες, μόνο εάν έχει προηγηθεί η ανάλυση της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Μία αντίστοιχη επιλογή κάνει και ο Weber στο κείμενό του «Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού», όχι βέβαια με τον ίδιο στόχο. Οι δύο θεωρητικοί, προσεγγίζουν τα εν λόγω ζητήματα (γένεσης και λειτουργίας του καπιταλισμού) σαφώς διαφορετικά. Ανεξαρτήτως, όμως, των διαφορών στις αναλύσεις τους, στις οποίες δεν είναι στόχος μας να εντρυφήσουμε, και οι δύο διαχωρίζουν τις διαδικασίες γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής από τις συνθήκες της διευρυμένης λειτουργίας του.

Στο έργο του «Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού», ο Weber επιχειρεί την περιγραφή των στοιχείων εκείνων, που θεωρούσε πως οδήγησαν στην ανάπτυξη και καθιέρωση του καπιταλιστικού συστήματος του δυτικού πολιτισμού. Στον πυρήνα των αναλύσεών του βρίσκεται, φυσικά, η επίδραση των αρχών της προτεσταντικής ηθικής στην ανάπτυξη ενός μοντέλου ηθικής συμπεριφοράς των ανθρώπων γύρω από την εργασία τους και την γενικότερη διαχείριση της οικονομικής δραστηριότητας στη ζωή τους. Ο ίδιος δεν επιχειρεί να αναπτύξει μία σαφή αιτιακή σχέση μεταξύ της προτεσταντικής ηθικής και της γένεσης του καπιταλισμού. Στόχος του είναι να δείξει, πως η ανάπτυξη του καπιταλισμού και οι αρχές που διέπουν τη λειτουργία του προέκυψαν, σχεδόν φυσικά, έχοντας δίπλα τους έναν «ισχυρό σύμμαχο» που «στάθηκε δίπλα του από την εποχή της γέννησής του», αναφερόμενος στην εξάπλωση των διαφόρων εκδοχών του προτεσταντισμού και του συστήματος των αρχών που αυτός πρεσβεύει.

Οι αρχές του θρησκευτικού δόγματος του προτεσταντισμού παρουσιάζουν, στα πλαίσια της ανάλυσής του, μία «εσωτερική συγγένεια» με αυτό που ο ίδιος αποκαλεί ως το «πνεύμα του καπιταλισμού». Η μετάβαση από τους παραδοσιακούς τύπους οργάνωσης της παραγωγής και της οικονομικής δραστηριότητας ήταν, και στη δική του περίπτωση, μία μακρόχρονη διαδικασία. Η κινητήριος δύναμη, ωστόσο, που άλλαξε τους παραδοσιακούς τρόπους οργάνωσης και διαχείρισης της οικονομικής ζωής ήταν μία θεολογικά φορτισμένη οργάνωσης της επαγγελματικής ηθικής, με βασικό φορέα αυτής τις αρχές του ασκητικού προτεσταντισμού.

Για τον Weber ο καπιταλισμός δεν μπορεί να συνδεθεί με τη μαρξική διαχείριση της έννοιας, που σχετίζεται με την ακατάπαυστη επιθυμία της τάξης των κεφαλαιοκρατών για κέρδος. Σύμφωνα με τον ίδιο, *«[η] απεριόριστη βουλμία για πραγματοποίηση κέρδους δεν είναι καθόλου ταυτόσημη με τον καπιταλισμό, και ανταποκρίνεται ακόμα λιγότερο στο 'πνεύμα' του. Ο καπιταλισμός μπορεί αντίθετα να ταυτιστεί με το δαμασμό ή τουλάχιστον με τον έλλογο μετριασμό αυτού του άλογου κερδοσκοπικού κινήτρου. Ωστόσο ο καπιταλισμός ταυτίζεται με την επιδίωξη του κέρδους, αλλά στο πλαίσιο μιας μόνιμης, ορθολογικά οργανωμένης καπιταλιστικής επιχείρησης και με κίνητρο την αποδοτικότητα»* (Βέμπερ 2006: 15). Το «πνεύμα του καπιταλισμού» αφορά λοιπόν μία ειδική μεταχείριση της οικονομικής ζωής, ακόμα περισσότερο ένα ιδιαίτερο «ήθος», που έρχεται σε αντίθεση με την παραδοσιακή αντίληψη για το κέρδος και την εργασία.

Ο Weber είχε ως βασικό στόχο να αναδείξει τα στοιχεία εκείνα που διαφοροποιούν τον ανεπτυγμένο δυτικό καπιταλισμό από τις επιμέρους προσπάθειες καπιταλιστικής ανάπτυξης. Από χώρες, δηλαδή, και οικονομικές περιοχές που για τον ίδιο δεν είχαν φτάσει στο σημείο εκείνο του εξορθολογισμού της οικονομικής δράσης, ώστε να αναπτύξουν έναν αντίστοιχο με τη δύση τρόπο καπιταλιστικής οργάνωσης- όχι μόνο οργάνωσης της παραγωγής, αλλά κυρίως του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι έμαθαν να οργανώνουν τη γενικότερη στάση τους απέναντι στην ζωή και την οικονομική τους δραστηριότητα. Ο εξορθολογισμός αυτός που συμβαδίζει με αυτό που αποκαλεί «πνεύμα του καπιταλισμού» προωθήθηκε στη δύση μέσω της εκκλησιαστικής μεταρρύθμισης και της εξάπλωσης του ηθικού πλέγματος συμπεριφοράς που πρεσβεύουν συγκεκριμένες θρησκευτικές αντιλήψεις ή πεποιθήσεις. Σύμφωνα με τον ίδιο, *«[ί]σως είναι γεγονός, ότι οι προτεστάντες [...] τόσο σαν κυρίαρχα όσο και σαν κυριαρχούμενα στρώματα, τόσο σαν πλειοψηφία όσο και σαν μειοψηφία, έδειξαν μια ειδική τάση να αναπτύξουν οικονομικό ρασιοναλισμό και δεν μπορεί να διαπιστωθεί κάτι ανάλογο στους καθολικούς, είτε στη μία είτε στην άλλη κατάσταση. Ο λόγος λοιπόν της διαφοράς αυτής πρέπει να αναζητηθεί στο μόνιμο συμφυή χαρακτήρα της θρησκευτικής τους πίστης και όχι στις παροδικές εξωτερικές ιστορικοπολιτικές τους καταστάσεις.»* (Βέμπερ 2006: 35).

Ο Βέμπερ προσφέρει, εδώ, μία θεωρία της γένεσης του καπιταλισμού, που έρχεται σε αντίθεση με την υλιστική εκδοχή του Μαρξ. Όπως ανέφερα και παραπάνω, για τον Βέμπερ κάποιες από τις βασικές αρχές του συστήματος αξιών που πρεσβεύει ο προτεσταντισμός, προσφέρουν μία ειδική αντιμετώπιση τόσο απέναντι στην εργασία όσο και απέναντι στην ίδια τη ζωή, που συνάδει κατά κάποιο τρόπο, με αυτό που αποκαλεί ως «πνεύμα του καπιταλισμού». Η προτεσταντική πίστη χαρακτηρίζεται από μία έντονη απόρριψη του μυστικισμού. Έτσι, απορρίπτεται κάθε νύξη μαγικής σωτηρίας (π.χ. μέσω της προσευχής), οπότε η ζωή του πιστού μεταφέρεται αυτόματα σε ένα απόλυτα κοσμικό επίπεδο. Για τον ίδιο, λοιπόν, *«[ο] γνήσιος πουριτανός απέρριψε ακόμη κάθε ίχνος θρησκευτικής τελετής στον τάφο του και έθαβε τους προσφιλείς του δίχως άσματα και τελετές, για να μην εισχωρήσει καμιά δεισδαιμονία, καμιά εμπιστοσύνη στα αποτελέσματα μαγικών και μυστηριακών δυνάμεων.»* (Weber 2006: 91)

Η απόρριψη του μυστικισμού, μέσω τελετών και επικλήσεων, οφείλεται κυρίως στο ότι η αντίληψη για την ίδια τη φύση του Θεού είχε πλέον αλλάξει. Τη

θέση ενός καλού και αγαθού Θεού, φιλεύσπλαχνου και ικανού να συγχωρέσει, στον προτεσταντισμό παίρνει ένα «υπερβατικό on», οι προθέσεις του οποίου είναι τόσο άγνωστες στον ίδιο το πιστό, όσο και αδύνατο να αλλάξουν ουσιαστικά. Ο πιστός δεν μπορεί να αλλάξει τίποτα στις προθέσεις του Κυρίου, μέσω οποιασδήποτε προσπάθειας (για παράδειγμα μέσω τελετών, όπως ήδη αναφέρθηκε), και οποιαδήποτε προσπάθεια για το αντίθετο, θα θεωρούνταν προσβολή της αποδοχής της ανωτερότητάς Του. (*«Τη χάρη του Θεού, επειδή δεν μπορούν να μεταβληθούν οι βουλές Του, είναι το ίδιο αδύνατο να τη χάσουν αυτοί που τους την έδωσε, όσο είναι αδύνατο να την αποκτήσουν εκείνοι που τους την αρνήθηκε»*) (Weber 2006: 90). Μία τέτοια αντίληψη για τον Θεό, λοιπόν, όσο και για τις ακατανόητες προθέσεις του είναι λογικό να επηρεάζει άμεσα τον τρόπο, με τον οποίο ο πιστός οργανώνει τη ζωή του μέσα στον κόσμο του. Οι προτεστάντες διακατέχονται από μία ανασφάλεια και αγωνία σωτηρίας. Η αναζήτηση της λύτρωσης από την αγωνία αυτή, όμως, εφόσον δε μπορεί να έρθει μέσα από μυστήρια, θα έρθει μέσα από τα εγκόσμια- μέσα από τη στάση ζωής τους.

Ο προτεστάντης, θεωρώντας ότι η επίγεια καταξίωση και η οικονομική ίσως καταξίωση, μπορεί να αποτελέσει στοιχείο ή ένδειξη για το ότι ανήκει ανάμεσα στους εκλεκτούς του Θεού, καταλήγει να εργάζεται όλο και περισσότερο για να καταπνίξει την αγωνία για τη σωτηρία του. Η προσήλωση στην εργασία μπορεί, ως ένα βαθμό, να δώσει στο άτομο την αυτοπεποίθηση ότι μπορεί να σωθεί και να μετριάσει την αγωνία του. Το ζήτημα, λοιπόν, της σωτηρίας ανάγεται σε ένα καθαρά προσωπικό θέμα, όπου οι ομαδικές επικλήσεις μέσω μαγικών τελετουργιών δεν έχουν πλέον χώρο. Ο Βέμπερ είδε στη διαδικασία αυτή μία στροφή στον ατομισμό. Ο καθένας στέκεται μόνος του απέναντι στη κρίση του Θεού και είναι αναγκασμένος μέσω της εργασίας του να αποδεικνύει την υπακοή του σε αυτόν. *«Φανερώνεται π.χ. στη χτυπητά συχνή επανάληψη, ειδικά στην αγγλική φιλολογία, των προειδοποιήσεων εναντίον κάθε εμπιστοσύνης στη βοήθεια και στη φιλία των ανθρώπων. Ακόμα και ο επιεικής Baxter συνιστά βαθιά δυσπιστία και στον πιο στενό φίλο, και ο Bailey άμεσα προτρέπει να μην εμπιστεύεσαι κανέναν και να μη λες τίποτα που να μπορεί να σε εκθέσει. Μόνο ο Θεός θα έπρεπε να είναι ο έμπιστός σου.»* (Weber 2006: 92) Τέλος, ίσως ένα από τα βασικότερα σημεία σύγκλισης του πνεύματος του προτεσταντισμού με το «πνεύμα του καπιταλισμού» είναι η εμμονή σε μία ασκητικού τύπου ζωή.

Τη ζωή των προτεσταντών, τη διέτρεχε μία αίσθηση «πνευματικής απομόνωσης». Οι καλές πράξεις, όπως και η εργασία και ο κόπος από αυτήν, παρ' όλο που δε μπορούσαν να παίξουν ουσιαστικό ρόλο στη τελική κρίση του Θεού, ήταν απαραίτητες, αφού μέσω αυτών ο πιστός δόξαζε το Θεό και το έργο του. Πιο συγκεκριμένα, στο βεμπεριανό κείμενο αναφέρεται: *«ο πουριτανικός ασκητισμός, όπως κάθε ορθολογικού τύπου ασκητισμός, προσπάθησε να καταστήσει τον άνθρωπο ικανό να ζει και να ενεργεί σύμφωνα με τα 'σταθερά κίνητρά του', ιδιαίτερα εκείνα που έμαθε μόνος του εναντίον των 'συναισθημάτων'. Στην ψυχολογικά τυπική έννοια του όρου, ο πουριτανός θεωρεί ότι διαμορφώνεται σε 'προσωπικότητα', όταν λειτουργεί σ' αυτό το επίπεδο.»* (Weber 2006: 104) Ο συνδυασμός, λοιπόν, έντονης εργασιακής δραστηριότητας και μιας ασκητικής στάσης ζωής, που στρέφεται εναντίον κάθε *«αυθόρμητης απόλαυσης της ζωής και σε κάθε τι που είχε να προσφέρει σε χαρά»* (Βέμπερ 2006: 145), έχει ως συνέπεια μία από τις βασικότερες προϋποθέσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τη συσσώρευση κεφαλαίου. Ο προτεστάντης δεν εργάζεται για να απολαύσει, αλλά για να συσσωρεύσει και να αντλήσει από την ικανοποίηση πως ακολουθεί πιστά τις εντολές του Θεού στα πλαίσια ενός επαγγέλματος.

Το ζήτημα της συσσώρευσης πλούτου, ωστόσο, είναι ένα ζήτημα που επανέρχεται αρκετά συχνά στην ανάλυση του Βέμπερ και είναι ένα από τα βασικά στοιχεία που έπρεπε να αντιμετωπίσει το «πνεύμα του καπιταλισμού», ώστε να επικρατήσει. Σύμφωνα με τον ίδιο: *«Ο πιο σπουδαίος αντίπαλος, με τον οποίο το 'πνεύμα' του καπιταλισμού με την έννοια ενός καθορισμένου κανόνα ζωής που απαιτούσε ηθική κύρωση είχε να παλέψει, ήταν το είδος εκείνο της στάσης και αντίδρασης σε νέες καταστάσεις που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε παραδοσιοκρατία.»* (Βέμπερ 2006: 51). Το παραδοσιακό ήθος οικονομικής συμπεριφοράς, δεν ενθάρρυνε την συσσώρευση πλούτου. Ο παραδοσιακός άνθρωπος δούλευε τόσο, όσο χρειαζόταν για να καλύψει τις ανάγκες του. Η απόκτηση πλούτου, ως αυτοσκοπός, αντιμετωπιζόταν ως φιλαργυρία.

Και οι ίδιοι οι προτεστάντες, όμως, δεν δέχονταν αβίαστα την έννοια του κέρδους και το ζήτημα της απόκτησης πλούτου. *«Γιατί ο ασκητισμός εδώ έβλεπε, σύμφωνα με την Παλαιά Διαθήκη και ανάλογα με την ηθική αξιολόγηση των «καλών έργων», την επιδίωξη του πλούτου σαν σκοπό καθαυτό ως το αποκορύφωμα της αμαρτίας, ενώ την απόκτησή του, που ερχόταν σαν καρπός της επαγγελματικής*

εργασίας, σαν ευλογία θεού. Αλλά και το πιο σπουδαίο: η θρησκευτική αξιολόγηση του ακούραστου, συνεχούς, συστηματικού έργου σε ένα εγκόσμιο επάγγελμα σαν το ύψιστο μέσο του ασκητισμού και ταυτόχρονα σαν την ασφαλέστερη και πιο φανερή απόδειξη αναγέννησης και γνήσιας πίστης, πρέπει να υπήρξε ο πιο ισχυρός μοχλός για την επέκταση της αντίληψης αυτής της ζωής, που την αποκαλέσαμε εδώ 'πνεύμα' του καπιταλισμού» (Βέμπερ 2006: 150) Η αντίληψη της συσσώρευσης πλούτου, λοιπόν, στον ασκητικό προτεσταντισμό αφορά, όπως και στο Πνεύμα του Καπιταλισμού, την ορθολογική διαχείριση των πόρων που έχει κάποιος στη διάθεσή του. Η απόκτηση πλούτου κατακρίνεται, όταν συνδέεται με ένστικτα καθαρής απόκτησης, ενώ επιδοκιμάζεται, όταν συμβαίνει στα πλαίσια της αποδοτικής εκδήλωσης των αγαθών που σου εμπιστεύεται ο Θεός. Η υπεράσπιση της ιδιοκτησίας παίρνει σε αυτά τα πλαίσια την διάσταση αυτή, και ως τέτοια πρέπει ο άνθρωπος να την διαχειρίζεται. Χρησιμοποιώντας την, δηλαδή, όσο πιο αποδοτικά γίνεται για να δοξάσει το όνομά του. Όπως ακριβώς και το «πνεύμα του καπιταλισμού» που, για τον Βέμπερ, αφορά «τη στάση εκείνη που επιδιώκει κατ' επάγγελμα συστηματικά και έλλογα νόμιμο κέρδος» (Βέμπερ 2006: 56).

Εκτός από τη δυνατότητα συσσώρευσης κεφαλαίου, και την ιδεολογική προώθηση ενός «αστικού επαγγελματικού ήθους», τα προτεσταντικά δόγματα πίστης, έδωσαν στο ανερχόμενο πνεύμα του καπιταλισμού, κάτι εξίσου σημαντικό. Ένα εργατικό δυναμικό, πειθαρχημένο στις απαιτήσεις της εργασίας του, την οποία έβλεπε ως μία θεία εντολή. «Η δύναμη του θρησκευτικού ασκητισμού του πρόσφερε επιπλέον σοβαρούς, συνειδητούς και ασυνήθιστα επιμελείς εργάτες, προσκολλημένους στην εργασία τους σαν σε σκοπό ζωής θελημένο από το Θεό. Του έδωσε την αναπauτική ασφάλεια ότι η άνιση διανομή των αγαθών του κόσμου είναι ένα ειδικό έργο της θείας πρόνοιας, που στις διαφορές αυτές, όπως και με την ιδιαίτερη χάρη, επιδιώκει σκοπούς άγνωστους στους ανθρώπους.» (Βέμπερ 2006: 154)

Ο Βέμπερ στο συγκεκριμένο κείμενο, λοιπόν, επιχειρεί μία θεωρητική ανασυγκρότηση της γένεσης του καπιταλισμού. Είδαμε πως ο Μαρξ έκανε ακριβώς το ίδιο έχοντας, όμως, ως πρόθεση κάτι άλλο από το να περιγράψει απλώς την ιστορική διαδικασία ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η ξεχωριστή ανάλυση της διευρυμένης λειτουργίας του καπιταλισμού από την ανάλυση της γέννησής του, προσφέρει ένα φως στο τούνελ της αυτόνομης και αυτοαξιοποιούμενης φύσης του κεφαλαίου. Οι αντιθέσεις που ενυπάρχουν στις

συνθήκες αναπαραγωγής του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, θα εκδηλωθούν, όταν οξυνθούν αρκετά και θα σημάνουν αναγκαστικά το τέλος του.

Ο Βέμπερ, παρ' όλο που κάνει μία αντίστοιχη μεθοδολογική επιλογή, να διαχωρίσει την γένεση του καπιταλισμού από τη λειτουργία του, δεν το κάνει με τον ίδιο στόχο και, φυσικά, χωρίς να θίξει σαφώς ζητήματα καταστροφής του. Για τον Βέμπερ, *«το ζήτημα των κινητήριων δυνάμεων της επέκτασης του σύγχρονου καπιταλισμού δεν είναι πρωταρχικά ένα ζήτημα σχετικά με τη καταγωγή του ποσού του κεφαλαίου που είναι κατάλληλο για καπιταλιστική χρήση, αλλά είχε προπάντων σχέση με την εξέλιξη του καπιταλιστικού πνεύματος. Όπου παρουσιάζεται και είναι ικανό να ενεργήσει μόνο του, δημιουργεί το δικό του κεφάλαιο και τα χρηματικά του αποθέματα σαν μέσο για τη δράση του και όχι αντίστροφα.»* (Βέμπερ 2006: 60) Σκοπός εδώ, ωστόσο, δεν είναι να αναπτύξουμε τις διαφορές ή τις ομοιότητες του μαρξικού με το βεμπεριανό σχήμα ανάπτυξης του καπιταλισμού. Αυτό που θέλουμε να δείξουμε είναι ότι, όπως για τον Μαρξ οι προϋποθέσεις ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής αίρονται ως τέτοιες σε συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του, έτσι και για τον Βέμπερ, όταν ο καπιταλισμός εδραιωθεί ως σύστημα δεν χρειάζεται τους συμμάχους που είχε στο πλευρό του κατά τη γένεσή του για να λειτουργήσει. Για παράδειγμα, ο Βέμπερ αναφέρει: *«Το καπιταλιστικό οικονομικό καθεστώς χρειάζεται αυτή την αφοσίωση στον 'προορισμό' της 'απόκτησης χρήματος': είναι μία τάση προς τα υλικά αγαθά, που είναι πάρα πολύ αναγκαία γι' αυτό το σύστημα, δεμένη τόσο πολύ με τις προϋποθέσεις της επικράτησης στον οικονομικό αγώνα για την ύπαρξη, ώστε δε μπορεί σήμερα να γίνει κανένας λόγος πια για μια αναγκαία σχέση αυτού του 'χρηματιστικού' τρόπου ζωής με οποιαδήποτε συγκροτημένη 'κοσμοθεωρία'. Πραγματικά, ο καπιταλισμός δεν έχει πια ανάγκη από την υποστήριξη όποιων θρησκευτικών δυνάμεων και αισθάνεται τις προσπάθειες της εκκλησίας να επηρεάσει την οικονομική ζωή, εφόσον μπορούν ακόμη να γίνουν αισθητές, να είναι στον ίδιο βαθμό εμπόδιο όπως και κάθε ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους. Κάτω από αυτές τις συνθήκες τα εμπορικοπολιτικά και κοινωνικοπολιτικά συμφέροντα τείνουν να προσδιορίσουν την κοσμοθεωρία [...] Αλλά αυτά είναι φαινόμενα μιας εποχής, στην οποία ο σύγχρονος καπιταλισμός έγινε κυρίαρχος και χειραφετήθηκε από τους παλιούς υποστηρικτές του.»* (Βέμπερ 2006: 63-64)

Για τον Βέμπερ, ο ασκητισμός είναι *«η δύναμη 'που πάντα ζητάει το καλό, αλλά πάντα δημιουργεί το κακό' - κακό, κατά την άποψή της-, την ιδιοκτησία και τους*

πειρασμούς της.» (Βέμπερ 2006: 150). Η «εκλαϊκευση επίδραση του πλούτου», όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, θα απελευθερώσει τον καπιταλισμό από τις αρχές που τον βοήθησαν να ανέλθει, και η θρησκεία υπό συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του εν λόγω συστήματος δεν θα παίζει κανέναν υποστηρικτικό ρόλο, «γιατί η θρησκεία πρέπει αναγκαία να οδηγεί σε εργατικότητα και οικονομία και αυτές δε μπορούν να δημιουργήσουν τίποτε άλλο από πλούτο. Αλλά όσο αυξάνεται ο πλούτος, τόσο θα αυξάνει η περηφάνια, το πάθος και η αγάπη των εγκόσμιων σε όλες τις μορφές του» (Βέμπερ 2006: 153). Βέβαια, δε νομίζω πως εδώ ο Βέμπερ προσπαθεί να διατυπώσει κάποια θέση σχετικά με την διάλυση του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής. Αντίθετα, οι θέσεις του σχετικά με τις συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του, αφορούν περισσότερο μία κριτική στάση απέναντι στην αποδέσμευση από αρχές και συστήματα ηθικής συμπεριφοράς. Αφορά περισσότερο μία καταγγελία ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός έχασε την ουσία του πνεύματός του.

Χαρακτηριστικά, ο Βέμπερ καταλήγει στο κείμενό του με την εξής παράγραφο: «Σήμερα, το πνεύμα του θρησκευτικού ασκητισμού ξέφυγε από το κλουβί – αν οριστικά, κανείς δε ξέρει. Αλλά ο νικητής καπιταλισμός, οπωσδήποτε αφότου στηρίζεται στη δύναμη των μηχανών, δεν έχει πια ανάγκη από την υποστήριξή του. Και η ρόδινη διάθεση του γελαστού κληρονόμου του, του Διαφωτισμού, φαίνεται επίσης να είναι αμετάκλητα αφανισμένη, και η ιδέα του ‘επαγγελματικού χρέους’ γυρίζει γύρω από τη ζωή μας σαν φάντασμα αλλοτινών θρησκευτικών πίστεων. Όπου η ‘εκπλήρωση του επαγγέλματος’ δεν μπορεί άμεσα να συσχετισθεί με τις ύψιστες πνευματικές και πολιτιστικές αξίες – ή όταν, αντίθετα, πρέπει να γίνει αισθητή υποκειμενικά σαν οικονομικός εξαναγκασμός – το άτομο γενικά εγκαταλείπει τη προσπάθεια να τη δικαιολογήσει. Στην περιοχή της ύψιστης ανάπτυξής του, στις Ηνωμένες Πολιτείες, η επίδειξη του πλούτου απέβαλε το θρησκευτικό και ηθικό του νόημα, τείνει να συνενωθεί με καθαρά εγκόσμια πάθη, που συχνά πραγματικά του έδιναν το χαρακτήρα ενός σπορ [...] στο τελικό στάδιο της πολιτιστικής αυτής εξέλιξης, θα μπορούσε αληθινά να λεχθεί: ‘ειδικοί δίχως πνεύμα, ηδονιστές δίχως καρδιά.’ (Βέμπερ 2006: 159)

Σύνοψη

Όπως ανέφερα και παραπάνω, ο Μαρξ ξεκινά την περιγραφή του αντίστροφα. Ξεκινά από την ανάλυση της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και καταλήγει στην γένεσή του. Με βάση την ανάλυσή του, η γένεση του καπιταλισμού αποτελεί μία βίαιη μακρόχρονη διαδικασία που συνδέεται με την αποδιάρθρωση του φεουδαρχικού συστήματος παραγωγής και την ανακατανομή των μέσων παραγωγής. Για τον ίδιο, τα στοιχεία που απελευθερώθηκαν από την εν λόγω διαδικασία αποτέλεσαν τη βάση πάνω στην οποία κατάφερε να χτιστεί το νέο σύστημα παραγωγής, το καπιταλιστικό. Η ιστορική ανάλυση της γένεσης του καπιταλισμού, ωστόσο, δεν είναι αναγκαία για την ανάλυση της λειτουργίας του. Αντιθέτως, η σωστή ανάλυση της λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι αυτή που μας βοηθά να «ξεκλειδώσουμε το παρελθόν».

Ο χαρακτήρας της μισθωτής εργασίας ως *«εργασία που δημιουργεί κεφάλαιο, κεφαλαιοπαραγωγική εργασία, δηλαδή ζωντανή εργασία που παράγει τόσο τους αντικειμενικούς όρους για την πραγματοποίησή της σαν δραστηριότητας όσο και τα αντικειμενικά συνθετικά στοιχεία της ύπαρξής της σαν εργατικού δυναμικού, σαν ξένες απέναντι στον εαυτό της δυνάμεις, σαν αξίες για- τον- εαυτό- τους, ανεξάρτητες απ' αυτήν»* (Μαρξ 1990: 351), καθιστά δυνατούς και αποκρυσταλλώνει τους νόμους ιδιοποίησης της αστικής κοινωνίας. Η συνειδητοποίηση από τους εργάτες πως οι όροι αυτοί είναι «καταναγκαστικοί», θα πυροδοτήσει την διαδικασία, κατά την οποία το ίδιο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής (επειδή αυτό παρήγαγε και αναπαράγει τη σχέση εργασίας κεφαλαίου) θα «άρει» τους όρους της λειτουργίας του και θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για τον επόμενο τρόπο οργάνωσης του συστήματος παραγωγής.

Για τον Μαρξ, βέβαια, δεν είναι αναγκαίο να περιγράψει κανείς την γένεση του καπιταλισμού, για να αποδείξει πως το ίδιο το σύστημα παράγει τους όρους της αναπαραγωγής του και της καταστροφής του, για τον ίδιο, όμως, η «σωστή ιστορική θεώρηση» θα είναι αυτή που θα «προϊδεάσει» το μέλλον. Εάν, από τη μία, «η σωστή κατανόηση του σήμερα» μας βοηθά να κατανοήσουμε τον τρόπο με τον οποίο οι διαδικασίες γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής που μας περιγράφει λειτούργησαν ως προϋποθέσεις που «αίρονται» στην σύγχρονη κατάσταση του κεφαλαίου, τότε ίσως είναι δυνατό χρησιμοποιώντας την ίδια μέθοδο να

κατανοήσουμε τις συνθήκες λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ως συνθήκες που «αίρουν τον εαυτό τους» και που «δημιουργούν τις συνθήκες για μία νέα κοινωνική κατάσταση» (Μαρξ, 1990). Η παρέμβαση της ιστορίας σε αυτή τη περίπτωση, ωστόσο, ανεξαρτήτως του αναλυτικού ρόλου που παίζει, μπορεί απλά να αποδειχθεί διαφωτιστική για την ίδια την εργατική τάξη.

Μέρος Β': «Η ‘νέα’ πρωταρχική συσσώρευση»

Εισαγωγή

Είδαμε πώς το ζήτημα της «λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης», έχει να κάνει με την ιστορική διαδικασία της συγκρότησης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, βασιζόμενη στις διαδικασίες αποδόμησης του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής. Στη σύγχρονη βιβλιογραφία, όμως, συναντάμε της επαναφορά της συζήτησης αυτής, σε νέες βάσεις. Οι διαδικασίες που επιστρατεύτηκαν για την γένεση του καπιταλισμού, φαίνεται να επιβιώνουν σε ολόκληρη την ιστορία της συσσώρευσης του κεφαλαίου και όχι μόνο στο αρχικό της στάδιο.

Οι συζητήσεις για την επανεμφάνιση των πρακτικών της πρωταρχικής συσσώρευσης γίνονται στα πλαίσια των αναλύσεων των κρίσεων του καπιταλισμού και των αντιφάσεων που συνεπάγεται το παγκόσμιο σύστημα συσσώρευσης του κεφαλαίου. Στην ενότητα που ακολουθεί, θα προσπαθήσω να παραθέσω κάποιες από τις τοποθετήσεις που συνηγορούν στο ότι τα χαρακτηριστικά της πρωταρχικής συσσώρευσης, όπως μας τα περιέγραψε ο Μαρξ, επανεμφανίζονται σε όλη την ιστορία της παγκόσμιας συσσώρευσης του κεφαλαίου, με σκοπό την αποφυγή των κρίσεων του συστήματος και την διασφάλιση της «ομαλής» κίνησης της συσσώρευσης.

Σύμφωνα με τον Μαρξ *«η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται σαν πρωταρχικό, γιατί αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του αντίστοιχού του τρόπου παραγωγής»* (Μαρξ 2009: 379). Το προτσές αυτό ο Μαρξ το περιγράφει ως βίαιο και μακροχρόνιο. Ο χωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, περιγράφεται ως η κινητήριος δύναμη της καπιταλιστικής ανάπτυξης, που έχει ως αποτέλεσμα την συγκρότηση μιας τάξης κεφαλαιοκρατών από τη μία, και μίας τάξης «ελεύθερων» μισθωτών εργατών από την άλλη. Ο βίαιος αυτός διαχωρισμός στην ουσία καθιστά δυνατή την κεφαλαιοκρατική ανάπτυξη, μέσω της παραγωγής της υπεραξίας. Σε ένα δεύτερο ευρύτερο στάδιο ο Μαρξ αναφέρει ως συστατικά στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης το αποικιακό σύστημα, το σύστημα δημόσιας πίστης, το τραπεζικό σύστημα, το επεκτατικό εμπόριο, το σύστημα της παιδικής εκμετάλλευσης. Αυτό όμως που αποτέλεσε τον μοχλό της

καπιταλιστικής ανάπτυξης, είναι ακριβώς ο διαχωρισμός που αναφέραμε παραπάνω, και σε αυτόν θα χρειαστεί να σταθούμε για να προσεγγίσουμε το ζήτημα. Σε αυτή τη βάση προέκυψε η «απελευθέρωση» του εργάτη από τη γη του, ώστε να μπορέσει στη συνέχεια να υποδουλωθεί εκ νέου από το κεφάλαιο. Χωρίς τον ελεύθερο εργάτη που θα μπορέσει να πουλήσει την εργατική του δύναμη στον κεφαλαιοκράτη δεν θα μπορούσε, σύμφωνα με τον Μαρξ, να τεθεί σε κίνηση η διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου.

Προτού ακόμα μας περιγράψει τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, όταν περιέγραφε ακόμα την απλή αναπαραγωγή για να προχωρήσει στην ανάλυση της υπεραξίας, ο Μαρξ γράφει ότι: *«η πραγματική δοσμένη βάση, η αφετηρία του κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής ήταν ο χωρισμός ανάμεσα στο προϊόν της εργασίας και στην ίδια την εργασία, ανάμεσα στους αντικειμενικούς όρους της εργασίας και στον υποκειμενικό παράγοντα- την εργατική δύναμη. Αυτό όμως που αρχικά ήταν μόνο αφετηρία αναπαράγεται συνεχώς και ολοένα από την αρχή και διαιωνίζεται σαν ειδικό αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής απλώς και μόνο με τη συνέχεια του προτσές της απλής αναπαραγωγής. Από τη μία μεριά, το προτσές της παραγωγής μετατρέπει διαρκώς τον υλικό πλούτο σε κεφάλαιο, σε μέσα αξιοποίησης και κατανάλωσης για τον κεφαλαιοκράτη. Από την άλλη, ο εργάτης βγαίνει πάντα από το προτσές όπως ήταν όταν μπήκε σε αυτό- σαν προσωπική πηγή πλούτου, απογυμνωμένος όμως απ' όλα τα μέσα που θα του διναν τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει για τον εαυτό του αυτόν τον πλούτο.»* (Μαρξ 2009: 590)

Η εργασία όντας ιδιοποιημένη από το κεφάλαιο, αντικειμενοποιείται σε ξένα προς τον εργάτη προϊόντα, ενώ συγχρόνως *«ο ίδιος ο εργάτης παράγει ακατάπαυστα τον αντικειμενικό πλούτο σαν κεφάλαιο, σαν μία δύναμη ξένη προς αυτόν που τον εξουσιάζει και τον εκμεταλλεύεται, και ο κεφαλαιοκράτης παράγει την εργατική δύναμη σαν υποκειμενική πηγή πλούτου, χωρισμένη από τα δικά της μέσα αντικειμενοποίησης και πραγματοποίησης, σαν αφηρημένη πηγή που υπάρχει μόνο στο σώμα του εργάτη σαν μισθωτό εργάτη. Αυτή η διαρκής αναπαραγωγή ή διαιώνιση του εργάτη είναι το εκ των ουκ άνευ της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής.»* (Μαρξ 2009: 591).

Ο διαχωρισμός του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, οπότε κατά συνεκδοχή και ο χωρισμός των αντικειμενικών μέσων της εργασίας από την ίδια την εργασία, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία χτίζεται η εκμετάλλευση του εργάτη στα πλαίσια

της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Η βάση των ταξικών αντιθέσεων στηρίζεται στον διαχωρισμό αυτό. Βλέπουμε επίσης πως οι σχέσεις στα πλαίσια του κεφαλαίου ανάγονται σε σχέσεις ανάμεσα σε πράγματα, όπου το ένα παράγει και αναπαράγει το άλλο, σαν «αποπροσωποποιημένοι παράγοντες του προτσές της παραγωγής». (Μαρξ, 2009)

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία παρατηρείται η αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος περί πρωταρχική συσσώρευσης πάνω σε νέες βάσεις. Οι αναλύσεις εστιάζουν σε δύο εκδοχές ανάλυσης του συγκεκριμένου ζητήματος. Από τη μία επικρατεί η αντίληψη της πρωταρχικής συσσώρευσης ως την αφετηρία της ιστορίας της κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης και τίποτε παραπάνω, ενώ από την άλλη τονίζεται η σημασία της συνεχούς αναπαραγωγής και όξυνσης των αντιθέσεων εργασίας- κεφαλαίου σε συνθήκες διευρυμένης λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, ώστε να διασφαλισθεί η συνεχής και ομαλή λειτουργία της συσσώρευσης κεφαλαίου. Στην ενότητα που ακολουθεί παρουσιάζονται κάποιες από τις αναλύσεις, που κλίνουν προς τη μία ή προς την άλλη αντίληψη, έχοντας ως βάση τις αναλύσεις του Λένιν και της Λούξεμπουργκ αντίστοιχα.

1. Ο χαρακτήρας της πρωταρχικής συσσώρευσης του Μαρξ: «Ιστορική πρωταρχική συσσώρευση» ή «συνεχόμενη πρωταρχική συσσώρευση»;

Το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης δεν απασχόλησε θεωρητικά τους κλασικούς μαρξιστές θεωρητικούς, τουλάχιστον όχι άμεσα ή με κάποιο δηλωτικό τρόπο. Ωστόσο στη σύγχρονη βιβλιογραφία, παρουσιάζονται δύο κεντρικά ρεύματα τοποθέτησης γύρω από το ζήτημα της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ο De Angelis για παράδειγμα, εισάγει έναν θεωρητικό διαχωρισμό μεταξύ Ιστορικής Πρωταρχικής Συσσώρευσης και Συνεχόμενης- Εγγενούς Πρωταρχικής Συσσώρευσης. Από τους κλασικούς του Μαρξισμού, συγκαταλέγει στην πρώτη περίπτωση τις θεωρητικές προσπάθειες του Λένιν και στη δεύτερη περίπτωση της Ρόζας Λούξεμπουργκ.

Στο έργο του «Η ανάπτυξη του καπιταλισμού στη Ρωσία» ο Λένιν επιχειρεί να αποδείξει την δυνατότητα ανάπτυξης μιας εσωτερικής αγοράς στα πλαίσια της ρωσικής οικονομίας. Για να το κάνει αυτό επιχειρεί μία ιστορική ανάλυση της ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής στη Ρωσία, ο οποίος μπορεί να

μην είχε αναπτύξει ακόμα έναν καθαρά βιομηχανικό χαρακτήρα, όπως στην Αγγλία που μας περιγράφει ο Μαρξ, αλλά έναν γεωργικό χαρακτήρα, αυτό που συχνά αποκαλεί ως εμπορευματική – κεφαλαιοκρατική γεωργία. Ωστόσο, όπως περιγράφει ο ίδιος, η ιστορική κίνηση της οικονομίας της Ρωσίας δείχνει σε γενικές γραμμές μία σταθερή μείωση του γεωργικού πληθυσμού και μία αντίστοιχη αύξηση του βιομηχανικού πληθυσμού.

Για τον Λένιν η ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς της Ρωσίας, η απουσία της οποίας, για τους φιλελεύθερους ναρόντικους και τους «νόμιμους μαρξιστές», εμποδίζει την καπιταλιστική ανάπτυξη, θα έρθει με την καταστροφή του αγροτικού πληθυσμού. *«Η παλιά αγροτιά δε ‘διαφοροποιείται’ μονάχα, μα καταστρέφεται τελείως, παύει να υπάρχει, γιατί εκτοπίζεται από εντελώς νέους τύπους αγροτικού πληθυσμού, - τους τύπους που αποτελούν τη βάση της κοινωνίας όπου κυριαρχεί η εμπορευματική οικονομία και η κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Οι τύποι αυτοί είναι η αγροτική αστική τάξη (κυρίως η μικρή) και το αγροτικό προλεταριάτο, η τάξη των εμπορευματοπαραγωγών στη γεωργία και η τάξη των μισθωτών εργατών γης.»* (Λένιν 1988: 171)

Ο Λένιν, χρησιμοποιώντας ως δεδομένες τις αρχές του Μαρξ περί πρωταρχικής συσσώρευσης, τονίζει πως ο διαχωρισμός του ανθρώπου και των μέσων παραγωγής είναι η ιστορική προϋπόθεση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, η οποία στο βαθμό που τεθεί σε κίνηση χρησιμοποιεί τους νόμους της αγοράς που η ίδια έφτιαξε, ώστε να αναπαραχθεί. Από αυτή την άποψη, αυτή η προσέγγιση της πρωταρχικής συσσώρευσης μπορεί να χαρακτηριστεί ως ιστορική. Για παράδειγμα αναφέρει: *«Ως τώρα είχαμε να κάνουμε με την απλή εμπορευματική παραγωγή. Τώρα περνούμε στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, δηλαδή υποθέτουμε ότι στη θέση των απλών εμπορευματοπαραγωγών έχουμε μπροστά μας από το ένα μέρος τον κάτοχο των μέσων παραγωγής κι από το άλλο τον μισθωτό εργάτη, τον πωλητή της εργατικής δύναμης. Η μετατροπή του μικροπαραγωγού σε μισθωτό εργάτη προϋποθέτει απώλεια από μέρους του των μέσων παραγωγής- γης, εργαλείων, εργαστηρίου κλπ.- δηλαδή προϋποθέτει τη ‘φτώχευσή’ του, την ‘καταστροφή’ του.»* (Λένιν 1988: 51)

Στο τρίτο μέρος του έργου της «Η συσσώρευση του Κεφαλαίου», η Rosa Luxemburg εκθέτει κάποιες αντιφάσεις που διέκρινε στο σχήμα της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, που παρουσίασε ο Μαρξ στο δεύτερο τόμο του

Κεφαλαίου του. Σύμφωνα με την Λούξεμπουργκ η σχηματική αναπαράσταση της διευρυμένης αναπαραγωγής του Μαρξ, παρουσιάζει κάποια κενά. Αναφέρεται ουσιαστικά στην αδυναμία πραγματοποίησης υπεραξίας, σε περιόδους κρίσης, σε ένα σύστημα όπου σύμφωνα με τον Μαρξ υπάρχουν δύο μόνο τάξεις, η αστική τάξη και το προλεταριάτο. Οι υπόλοιπες κοινωνικές κατηγορίες είτε παραλείπονται για αναλυτικούς λόγους, είτε συγκαταλέγονται σε μία από τις δύο τάξεις, κατά προτίμηση ως απλοί καταναλωτές, στη τάξη των καπιταλιστών. Σύμφωνα με τη Luxemburg: *«Δεν υπάρχει αμφιβολία, επομένως, πως ο Μαρξ ήθελε να παρουσιάσει τη διαδικασία της συσσώρευσης σε μία κοινωνία που αποτελείται αποκλειστικά από εργάτες και καπιταλιστές, κάτω από την καθολική και αποκλειστική κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Με αυτή την υπόθεση, ωστόσο, το διάγραμμά του δεν επιτρέπει καμία άλλη ερμηνεία από εκείνη της παραγωγής για χάρη της παραγωγής.»* (Luxemburg 2003: 313)

Η Λούξεμπουργκ αποδέχεται ότι ο Μαρξ ξεκινά με αυτές τις υποθέσεις για λόγους αναλυτικούς. Παρ' όλα αυτά πιστεύει ότι στον «πραγματικό καπιταλισμό» (real capitalism) δεν μπορούμε να συναντήσουμε παραδείγματα αυτής της καθαρής κυκλικής κίνησης του κεφαλαίου, όπως την περιγράφει ο Μαρξ, όπου η υπεραξία επανατοποθετείται εξ ολοκλήρου στο κεφάλαιο (σταθερό και μεταβλητό). Και από αυτή την άποψη, η ίδια αναρωτιέται πως πραγματοποιείται η υπεραξία των εμπορευμάτων σε έναν καπιταλισμό αποτελούμενο αποκλειστικά από δύο τάξεις. Για να πραγματοποιηθεί τελικά η υπεραξία, πρέπει σύμφωνα με την ίδια να επιβληθούν ανταλλακτικές σχέσεις με μη καπιταλιστικούς οικονομικούς σχηματισμούς που θα εξασφαλίσουν την πραγματοποίησή της (realization), προσφέροντας αγοραστικές διεξόδους και αποθέματα εργατικού δυναμικού και φθηνών πρώτων υλών. (Luxemburg, 2003)

Παρόλο που η Λούξεμπουργκ τυπικά αποδέχεται ότι η πρωταρχική συσσώρευση συνδέεται με ένα συγκεκριμένο χώρο και χρόνο στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή, εντούτοις η ίδια εστιάζει στο γεγονός ότι οι πρακτικές της πρωταρχικής συσσώρευσης, όπως τις εξέθεσε ο Μαρξ, επιστρατεύονται από το κεφάλαιο σε περιόδους κρίσης. Από αυτή την άποψη, οι πρακτικές που τη συνοδεύουν παρουσιάζουν μία συνέχεια στην ιστορία της συσσώρευσης. Για παράδειγμα στο κεφάλαιο που περιγράφει την πάλη ενάντια στη φυσική οικονομία, γράφει: *«Την περίοδο της πρωταρχικής συσσώρευσης, δηλαδή στα τέλη του Μεσαίωνα, όταν ξεκίνησε*

η ιστορία του καπιταλισμού στην Ευρώπη, και μέχρι και τον 19^ο αιώνα, η απαλλοτρίωση των αγροτών στην Αγγλία και στον πλανήτη ήταν το πιο δυναμικό όπλο στην ευρείας κλίμακας μετατροπή των μέσων παραγωγής και της εργατικής δύναμης σε κεφάλαιο. Ωστόσο, το κεφάλαιο παρουσιάζει την ίδια δραστηριότητα ακόμη και σήμερα, και σε ακόμη μεγαλύτερη κλίμακα- με την σύγχρονη αποικιακή πολιτική.» (Luxemburg 2003: 350)

Από αυτή την άποψη η θεωρία της Λούξεμπουργκ συγκαταλέγεται σε εκείνες που, έστω και εμμέσως, παρουσιάζουν την πρωταρχική συσσώρευση να έχει μία συνέχεια στην διαδικασία της συσσώρευσης. Ότι δηλαδή, ο διαχωρισμός του ανθρώπου από τα μέσα παραγωγής είναι ένα συνεχές και εγγενές στοιχείο της παραγωγικής διαδικασίας, ανεξαρτήτως του ιστορικού ρόλου που έπαιξε στην γένεση του καπιταλισμού. Η βία είναι και στη δική της περίπτωση το βασικό μέσο επιβολής των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και ιδιοκτησίας, σε προκαπιταλιστικούς οικονομικούς σχηματισμούς.

Οι πιο σύγχρονες ερμηνείες της πρωταρχικής συσσώρευσης μοιράζονται τα χαρακτηριστικά των δύο παραπάνω θεωριών. Για παράδειγμα οι Dobb και Sweezy συνηγορούν στο ότι το νόημα της πρωταρχικής συσσώρευσης του Μάρξ, έγκειται στην αύξηση των ιδιοκτησιακών τίτλων της τάξης εκείνης, που θα μπορέσει αργότερα να μετατρέψει τον πλούτο που έχει στα χέρια της σε μέσα παραγωγής. Με βάση τη συγκεκριμένη οπτική, η πρωταρχική συσσώρευση έχει έναν ιστορικό χαρακτήρα, και αφορά τη στιγμή που η τάξη των κεφαλαιοκρατών απέκτησε τίτλους ιδιοκτησίας που μετέτρεψε, με τον γνωστό τρόπο που μας έχει περιγράψει ο Μαρξ, σε κεφάλαιο. (De Angelis, 2001)

Από την άλλη πλευρά, η αντίληψη του Samir Amin για την πρωταρχική συσσώρευση, πλησιάζει εκείνη της Λούξεμπουργκ, αφού για αυτόν η πρωταρχική συσσώρευση αποτελεί ένα συνεχώς παρόν μηχανισμό μέσα στον καπιταλισμό, που μεταφέρει την αξία από προ- καπιταλιστικούς οικονομικούς σχηματισμούς στους καπιταλιστικούς, προς όφελος πάντα των δεύτερων, του λεγόμενου δηλαδή κέντρου. (De Angelis, 2001- Bonefeld, 2001).

Οι Bonefeld και De Angelis παρουσιάζουν επίσης την πρωταρχική συσσώρευση να διατηρεί μία συνέχεια στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Παραδέχονται, ωστόσο, πως η συνέχειά της δεν μπορεί να της στερήσει τον ιστορικό

της ρόλο, δηλαδή ότι αποτελεί την στιγμή εκείνη στην ιστορία, κατά την οποία συγκροτήθηκαν τα στοιχεία που αποτέλεσαν τις προϋποθέσεις ανάπτυξης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Για τον De Angelis η διαφορά της συσσώρευσης από την πρωταρχική συσσώρευση, έγκειται στο ότι: «ενώ μοιράζονται τις ίδιες αρχές [...] τον διαχωρισμό [...] οι δύο έννοιες τοποθετούνται σε δύο διαφορετικές συνθήκες ύπαρξης. Η πρωταρχική συσσώρευση προϋποθέτει την εκ του μηδενός παραγωγή του διαχωρισμού, ενώ η συσσώρευση προϋποθέτει την αναπαραγωγή [...] σε μεγαλύτερη κλίμακα [...] του ίδιου διαχωρισμού.» (De Angelis 2001: 8) Στο βαθμό που πάνω στο διαχωρισμό αυτόν ο Μαρξ θεμελιώνει όλη την ιστορία του κεφαλαίου ως μία καθαρά ταξική σχέση, από τη μία πλευρά, βλέπουμε τη γένεσή του και, από την άλλη, την λειτουργία της αναπαραγωγής του. Μία αναπαραγωγή, όμως, που από τη στιγμή που θα μπει σε κίνηση ανάγεται σε έναν φυσικό νόμο, που οι παραγωγικές σχέσεις μέσα στα πλαίσιά του μπορούν να αναγνωριστούν ως σχέσεις μεταξύ αντικειμένων.

«Ως εκ τούτου [...]για τον De Angelis] η ιδέα του διαχωρισμού απηχεί στην ανάλυση του Marx για την αποξενωμένη εργασία, ως εργασία που αλλοτριώθηκε από το αντικείμενο της παραγωγής, τα μέσα παραγωγής, το προϊόν και τους άλλους παραγωγούς (Marx 1844). Η αντίθεση που παρατηρούμε βρίσκεται σε αυτόν τον ορισμό, και φυσικά πρόκειται για μια ταξική αντίθεση που εκφράζει ‘συγκεκριμένες σχέσεις στην παραγωγή, συγκεκριμένες σχέσεις στις οποίες οι κάτοχοι των συνθηκών παραγωγής απολαμβάνουν την ζωντανή εργατική δύναμη ως ένα πράγμα’ (Marx 1863-66: 989). Αυτοί οι ίδιοι κάτοχοι-ιδιοκτήτες θεωρούνται ως ‘προσωποποιημένο κεφαλαίο’, στους οποίους το κεφάλαιο γίνεται κατανοητό σαν να έχει ‘μια κινητήρια δύναμη, που κατευθύνει την ανατίμησή του, να δημιουργεί υπεραξία, να προβαίνει στα σταθερά του μέρη (τα μέσα παραγωγής) να απορροφά το μεγαλύτερο δυνατό ποσό της υπερ-εργασίας’ (Marx 1867: 342). Η έννοια του διαχωρισμού μας δίνει την δυνατότητα να διευκρινίσουμε την αναφορά του Marx για την συσσώρευση του κεφαλαίου ως συσσώρευση των κοινωνικών σχέσεων : ‘η καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία [...] θα πρέπει να θεωρηθεί ως μια συνολική, συνδετική διαδικασία, π.χ. ως μια διαδικασία αναπαραγωγής, που παράγει όχι μόνο αγαθά, όχι μόνο υπεραξία, αλλά παράγει και αναπαράγει την ίδια την σχέση-κεφαλαίου, από την μια πλευρά τον καπιταλιστή, από την πλευρά των μισθωτό-εργάτη (Marx 1867: 724)’. (De Angelis 2001: 8)

Μιλάμε εδώ για έναν διαχωρισμό μεταξύ των αντικειμενικών συνθηκών, στα πλαίσια των οποίων λαμβάνει χώρα η ζωντανή εργασία, και της ίδιας της ζωντανής εργασίας. Οι συνθήκες της παραγωγής και οι αξίες των αποτελεσμάτων της εμφανίζονται εδώ διαχωρισμένες από τον εργάτη, εμφανίζονται ως αποπροσωποποιημένες σχέσεις μεταξύ πραγμάτων. Η εργασία στη βάση του διαχωρισμού έχει πλέον κατασταθεί και αυτή εμπόρευμα. Ο διαχωρισμός των μέσων παραγωγής από τον άμεσο παραγωγό, είναι αυτός που επιτρέπει και αναπαράγει, έχοντας πλέον δική του ψυχή, την αντίθεση αυτή, μέσω της αναγωγής του κεφαλαίου σε μία σχέση μεταξύ πραγμάτων και επιβάλλοντάς στον άνθρωπο τους αντικειμενικούς όρους της εργασίας του.

Για τον De Angelis, το να μείνουμε στην ιστορική πλευρά της πρωταρχικής συσσώρευσης, θα αποτελούσε στρατηγικά ένα πολιτικό λάθος. Πολλοί από αυτούς που στάθηκαν στον ιστορικό χαρακτήρα της πρωταρχικής συσσώρευσης οδηγήθηκαν στο να «την καλωσορίσουν και να την προωθήσουν ως απαραίτητο στάδιο προς τον καπιταλισμό.» (De Angelis, 2001) Κάτι τέτοιο, όμως, δεν συμβάλει στους αγώνες ενάντια στην επέκταση του κεφαλαίου, οι οποίοι σύμφωνα με τον Μαρξ είναι συνεχείς μέσα στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή. *«[Α]πό τη στιγμή που για τον Μαρξ οι αγώνες της εργατικής τάξης αποτελούν ένα διαρκές στοιχείο των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, το κεφάλαιο πρέπει διαρκώς να ασχολείται με στρατηγικές πρωταρχικής συσσώρευσης ώστε να αναδημιουργεί τις 'βάσεις' αυτής καθ' εαυτής της συσσώρευσης.»* (De Angelis 2001: 15)

Η αντίληψη αυτή έγκειται σύμφωνα με τον ίδιο σε μία βασική διαφοροποίηση της «πρωταρχικής συσσώρευσης» και «της συνήθους λειτουργίας των πραγμάτων ή της κανονικής ροής των πραγμάτων». Η πρωταρχική συσσώρευση προβλέπει την ανάπτυξη μιας τάξης που «μέσω εκπαίδευσης, παράδοσης και συνηθειών βλέπει τις απαιτήσεις αυτών των τρόπων παραγωγής ως αυτονόητους φυσικούς νόμους». Από αυτή την άποψη η ανάδειξη του συνεχούς χαρακτήρα της πρωταρχικής συσσώρευσης θα βοηθήσει στην ανάδειξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής όπως ακριβώς είναι, δηλαδή ως μίας διαρκούς ταξικής αντίθεσης μεταξύ του κεφαλαίου και του ιστορικού υποκειμένου της ανατροπής, δηλαδή της εργατικής τάξης. (De Angelis, 2001)

Για τον Bonefeld «[η] πρωταρχική συσσώρευση είναι μια συνεχώς αναπαραγόμενη συσσώρευση, είτε με όρους ανανεούμενου χωρισμού νέων πληθυσμών από τα μέσα παραγωγής και συντήρησης, είτε με όρους της αναπαραγωγής της μισθωτής σχέσης στις 'θεμελιωμένες' σχέσεις του κεφαλαίου. Ο πρώτος επιδιώκει να υπαγάγει νέους εργάτες υπό τις διαταγές του κεφαλαίου και η δεύτερη να τους περιλάβει ως έναν εκμεταλλεύσιμο ανθρώπινο πόρο- τον λεγόμενο ανθρώπινο παράγοντα της παραγωγής.» (Bonefeld 2001: 1)

Για τον ίδιο, αυτό που αποτυγχάνει να δει η αντίληψη της πρωταρχικής συσσώρευσης, ως μία ιστορική μεταβατική περίοδος, είναι ότι ο διαχωρισμός των όρων της εργασίας από τον άμεσο παραγωγό δεν αποτελεί απλά μία προϋπόθεση της ανάπτυξης των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής, αλλά ακόμα περισσότερο είναι η αρχή, βάσει της οποίας καθίσταται δυνατή η κεφαλαιοκρατική εκμετάλλευση της εργασίας. Και σε αυτό συμφωνεί με τον De Angelis.

«Η πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι απλά μία εποχή που προηγείται χρονικά των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων και τελειώνει μόλις το κεφάλαιο αναδυθεί ως η κυρίαρχη σχέση παραγωγής. Εμπεριέχει, ουσιαστικά, την πρωταρχική γένεση της συγκροτησιακής προϋπόθεσης μέσω και διαμέσου της οποίας ενυπάρχει ο ταξικός ανταγωνισμός κεφαλαίου- εργασίας- η πρωταρχική συσσώρευση είναι το 'θεμέλιο της καπιταλιστικής αναπαραγωγής' και η καπιταλιστική συσσώρευση 'απλώς παρουσιάζει ως συνεχή διαδικασία αυτό που στη πρωταρχική συσσώρευση εμφανίζεται ως ξεχωριστή ιστορική διαδικασία, ως η διαδικασία ανάδυσης του κεφαλαίου'. Κοντολογίς, 'τα μέσα παραγωγής γίνονται κεφάλαιο μόνο όταν διαχωρίζονται από τον εργάτη και αντιμετωπίζουν την εργασία ως μία ανεξάρτητη δύναμη'. Η αυτονόμηση ή ανεξαρτησία του κεφαλαίου θέτει έτσι τον πρωταρχικό διαχωρισμό ως τη συγκροτησιακή συνθήκη των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.» (Bonefeld 2008: 630)

Επιπλέον σύμφωνα με τον Bonefeld, η πρωταρχική συσσώρευση εμφανίζεται ως υπόγεια συνθήκη (suspended), συστατική προϋπόθεση και ιστορική βάση στη μορφή του εμπορεύματος. Ο ίδιος αναφέρει: «Ο χωρισμός σημαίνει ότι οι συνθήκες της εργασίας αντιμετωπίζουν την εργασία 'ως ξένο κεφάλαιο' (Marx, 1972, p. 422) επειδή οι συνθήκες της 'παραγωγής έχουν απωλεσθεί για [...τον εργάτη] και έχουν πάρει το σχήμα της ξένης ιδιοκτησίας' (ibid.). Το διαζύγιο, λοιπόν, της ανθρώπινης

εμπρόθετης δραστηριότητας από τις συνθήκες της και ο μετασχηματισμός τους σε μία ανεξάρτητη δύναμη, δηλ. κεφάλαιο, μετασχηματίζει το προϊόν της εργασίας σε ένα εμπόρευμα και κάνει το εμπόρευμα να εμφανιστεί ως 'ένα προϊόν του κεφαλαίου' (Marx, 1966, p. 880).» (Bonefeld 2001:4) και παρακάτω συμπληρώνει, «[η] πρωταρχική συσσώρευση είναι το φυγόκεντρο σημείο γύρω από το οποίο περιστρέφεται ο συγκεκριμένος κεφαλαιοκρατικός τρόπος ύπαρξης της εργατικής δύναμης, ο καθορισμός της ανθρώπινης εμπρόθετης δραστηριότητας στη μορφή ενός εργασιακού εμπορεύματος. [7] Ενώ η κεφαλαιοκρατική παραγωγή και οι ανταλλακτικές σχέσεις διατηρούνται μέσα από τη μορφή του εμπορεύματος, η πρωταρχική συσσώρευση είναι η μυστική ιστορία του καθορισμού της ανθρώπινης εμπρόθετης δραστηριότητας στη μορφή ενός εργασιο-μισθιακού εμπορεύματος (wage-labouring commodity). Η εμπορευματοική μορφή συντηρείται μέσα από αυτό τον καθορισμό, τον προϋποθέτει και, μέσα από τη μορφή της, τον αρνείται στο όνομα της αφηρημένης ισότητας και ελευθερίας.» (Bonefeld 2001: 5)

2. Οι ιμπεριαλιστικές τάσεις του κεφαλαίου σε περιόδους κρίσεων του καπιταλισμού.

Το θεωρητικό ζήτημα της συνέχειας της πρωταρχικής συσσώρευσης, απασχολεί τη σύγχρονη βιβλιογραφία, με διάφορους τρόπους και ποικίλες προεκτάσεις. Το ζήτημα με το οποίο ασχολούμαστε, φέρει αναγκαστικά ζητήματα επιβίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, που ξεκινούν από την εποχή της «πρωταρχικής συσσώρευσης» του Μαρξ. Οι αντιφάσεις που ενέχει το αστικό σύστημα των ιδεών και άσκησης της πολιτικής εξουσίας, τις οποίες επισημαίνει ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, εμφανίζονται στην σημερινή εκδοχή του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, τότε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, δηλαδή ως βίαιη απαλλοτρίωση των κοινών αγαθών, τότε φέροντας σύγχρονα χαρακτηριστικά. Οι πρακτικές της «κλοπής» και της «βίας» που πας περιέγραψε με τις διαδικασίες της «πρωταρχικής συσσώρευσης», επιβιώνει στη διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, παρά τις υποσχέσεις του αστικού συστήματος ιδεών, όπου επικρατεί η ισότητα και η ελευθερία της αγοράς.

Θεωρητικοί, που ασχολούνται με τη διαμόρφωση και τις λειτουργίες του σύγχρονου καπιταλισμού, αναγνωρίζουν την όλο και πιο έντονη επαναφορά των πρακτικών της περίφραξης των κοινών γαιών, που μας περιέγραψε ο Μαρξ, σε ένα ευρύ πλαίσιο προσπαθειών ιδιωτικοποίησης όλων εκείνων που παραμένουν στην

κατάσταση κάποιας μορφής κοινής ιδιοκτησίας. Σήμερα, περισσότερο παρά ποτέ, τα μεγάλα κύματα ιδιωτικοποιήσεων αντιμετωπίζονται ως μια διαδικασία συνεχούς προσπάθειας συνέχισης, της όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερης κίνησης του κεφαλαίου προς το κέρδος.

Οι πολιτικές «περίφραξης» επιστρατεύονται και σήμερα, για την αποκατάσταση των προβλημάτων στα πλαίσια της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, που προκαλούν τις κρίσεις του καπιταλισμού- κρίσεις υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου που παρουσιάζονται ως έλλειψη ευκαιριών για μεγαλύτερα κέρδη. Η στάση της πολιτικής εξουσίας και της εκάστοτε αστικής τάξης, έχει διαχρονικά συμπορευτεί με τους συγκεκριμένους στόχους της συσσώρευσης του κεφαλαίου. (Harvey, 2006)

Οι κίνδυνοι, όμως, που φέρουν οι προτάσεις του συστήματος για την αποφυγή των κρίσεων και τη σωτηρία του τελικά, ίσως, αποβούν μοιραίες για την ίδια του την ύπαρξη, όπως ακριβώς στον Μαρξ, το σύστημα κατά τη διαδικασία της «πρωταρχικής συσσώρευσης» παρήγαγε τους παράγοντες εκείνους που θα προκαλέσουν την καταστροφή του. Στον σύγχρονο καπιταλισμό, «η συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους», όπως ονομάζει ο Harvey την επανεμφάνιση των χαρακτηριστικών της «πρωταρχικής συσσώρευσης» του Μαρξ, δίνει μία ανάσα στις κρίσεις της υπερσυσσώρευσης του κεφαλαίου, δεν μπορεί όμως να λύσει τα χρόνια προβλήματα που συνεπάγονται οι εκ γενετής αντιφάσεις του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής.

Ο David Harvey παρουσιάζει μία συγκροτημένη ανάλυση της θεωρίας του περί «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους», στο έργο του «Ο νέος ιμπεριαλισμός». Οι πρακτικές που συνοδεύουν τη «συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» παρουσιάζονται στα πλαίσια των σύγχρονων συζητήσεων για μία νέα μορφή ιμπεριαλισμού, δίνοντας βαρύνουσα σημασία στον ρόλο της πολιτικής εξουσίας στην εν λόγω διαδικασία. Ο ίδιος, ορίζει τον «ιμπεριαλισμό» ως «*‘εκείνο το ειδικό επωνύμιο’ του ιμπεριαλισμού που αποκαλείται ‘καπιταλιστικός ιμπεριαλισμός’ ως την αντιφατική συγχώνευση ‘των κρατικών πολιτικών και της αυτοκρατορίας’ (ο ιμπεριαλισμός είναι ένα διακριτό πολιτικό σχέδιο από τη μεριά των δρώντων προσώπων των οποίων η δύναμη βασίζεται στον έλεγχο του εδάφους και στην ικανότητα κινητοποίησης των ανθρώπινων και φυσικών πόρων του για πολιτικούς,*

οικονομικούς και στρατιωτικούς σκοπούς) και 'των μοριακών διαδικασιών της συσσώρευσης του κεφαλαίου στο χώρο και στο χρόνο' (ο ιμπεριαλισμός ως διάχυτη πολιτικο-οικονομική διαδικασία στο χώρο και στο χρόνο στην οποία έχουν την πρωτοκαθεδρία ο έλεγχος και η χρήση του κεφαλαίου).» (Harvey 2006:57)

Για την Arendt η ανάδυση του ιμπεριαλισμού πλησιάζει σε αυτήν τη λογική, καθώς τονίζει ότι «[η] συνεχής συσσώρευση ιδιοκτησίας πρέπει να βασίζεται στη συνεχή συσσώρευση εξουσίας [...] Η απεριόριστη διαδικασία συσσώρευσης κεφαλαίου χρειάζεται την πολιτική δομή μιας τόσο 'απεριόριστης εξουσίας' που να μπορεί να προστατεύει την αυξανόμενη ιδιοκτησία γινόμενη συνεχώς όλο και πιο ισχυρή.» (στο: Harvey 2006:63) Στα πλαίσια μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ κυριαρχίας και ηγεμονίας, ο Harvey παρατηρεί εδώ μίαν αντίφαση εγγενή της καπιταλιστικής συσσώρευσης, όπου «η εδαφική λογική της εξουσίας, που τείνει να είναι άβολα προσκολλημένη στο χώρο», καλείται να ανταποκριθεί στις «ανοιχτές χωρικές δυνάμεις της συνεχούς καπιταλιστικής συσσώρευσης». Να σημειώσουμε, εδώ, πως σύμφωνα με τον Harvey, η έννοια της ηγεμονίας, με βάση μία ερμηνεία που στηρίζεται στις αναλύσεις του Gramsci, «αφορά απλώς την πολιτική εξουσία που ασκείται μέσω της ηγεσίας και της συναίνεσης των κυβερνωμένων, σε αντίθεση με την πολιτική εξουσία που ασκείται ως κυριαρχία μέσω του εξαναγκασμού.» (Harvey 2006: 64) Η συνεχής συσσώρευση του κεφαλαίου, λοιπόν, βαίνει παράλληλα με τη συνεχή συσσώρευση εξουσίας, και η ιστορία των ηγεμονιών που μας παρουσιάζει ο Arrighi στο έργο του «Ο μακρύς εικοστός αιώνας», έχει στόχο να δείξει ακριβώς αυτό, ότι ο καπιταλισμός «θριαμβεύει μόνο όταν ταυτίζεται με το κράτος, όταν είναι το κράτος.» (Braudel 1977: 64-65 στο: Arrighi 1994: 11)

Η ανάλυσή του Harvey για «τη συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» έχει στόχο την σκιαγράφηση του σύγχρονου παγκόσμιου καπιταλισμού, και την ανάδειξη του ρόλου του «νέου ιμπεριαλισμού» σε αυτόν. Το έργο του, το οποίο δημοσιεύτηκε το 2006, στρέφεται κυρίως γύρω από την ανακήρυξη της Αμερικής σε αυτοκρατορία, σε μία περίοδο που οι ΗΠΑ έχουν κηρύξει τον πόλεμο ενάντια στη τρομοκρατία, με πρώτο στόχο το Ιράκ και πιθανή επέκταση της πολεμικής απειλής στην υπόλοιπη Μέση Ανατολή. Όλο το έργο του Harvey διαπνέεται από μία έντονα γεωγραφική λογική της λειτουργίας του καπιταλισμού και του ιμπεριαλισμού ιστορικά, υπό το πρίσμα αυτού που ο ίδιος αποκαλεί ιστορικογεωγραφικός υλισμός.

Πρόκειται στην ουσία για μία κοινή στη βιβλιογραφία αντίληψη ότι ο καπιταλισμός έχει περάσει σε μία φάση έντονης κινητικότητας του κεφαλαίου στο χώρο και στο χρόνο. Οι τάσεις αυτές αφορούν τις προσπάθειες από μέρους του κεφαλαίου αποφυγής των συστημικών κρίσεων του σύγχρονου καπιταλισμού, όπου το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο έχει αναδειχθεί σε κύρια έκφραση της οικονομικής δραστηριότητας ολόκληρου του πλανήτη.

Σε αυτό συμφωνεί μαζί του και ο Giovanni Arrighi, ο οποίος παρατηρεί πως από την εξάπλωση του χρηματιστικού κεφαλαίου και μετά, ο καπιταλισμός έχει περάσει σε μία φάση, κατά την οποία η γεωγραφική κινητικότητά του παίζει τον μεγαλύτερο ρόλο, στην προσπάθεια αποφυγής των επιμέρους κρίσεων του συστήματος. Ο Arrighi βέβαια, σε αντίθεση με τον Harvey, ανατρέχει στην ιστορική συγκριτική ανάλυση για να δείξει πως αυτό που παρατηρείται από πολλούς θεωρητικούς, μεταξύ αυτών και του Harvey, ως νεωτερισμός στις τάσεις κίνησης του κεφαλαίου, μπορεί να αναγνωριστεί ως μία πάγια τάση στην ιστορία της παγκόσμιας συσσώρευσης. Ο ίδιος στηρίζει την ανάλυσή του, από τη μία πλευρά στην κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου, που περιγράφει ο Μαρξ στον δεύτερο τόμο του Κεφαλαίου, και από την άλλη στις αναλύσεις του Braudel για τις κυκλικές περιοδικές εκφάνσεις της χρηματιστικής επέκτασης *«ως σύμπτωμα ωριμότητας ενός συγκεκριμένου σταδίου καπιταλιστικής ανάπτυξης.»* (Arrighi 1994: 5)

Ο Arrighi χωρίζει την ιστορία της συσσώρευσης του κεφαλαίου μέχρι σήμερα, σε τέσσερις συστημικούς κύκλους. Κάθε κύκλος, έχει μία συγκεκριμένη διάρκεια (πάνω από έναν αιώνα), και έναν συγκεκριμένο εδαφικό προσδιορισμό, καθορισμένο από την ηγεμονική δύναμη του κάθε κύκλου. Στην κυκλική κίνηση του χρηματικού κεφαλαίου του Μαρξ, το χρηματικό κεφάλαιο (που σημαίνει: «ρευστότητα, ευελιξία και ελευθερία επιλογών»), γίνεται εμπορευματικό κεφάλαιο (που σημαίνει: «επένδυση, με έναν συγκεκριμένο συνδυασμό εσόδων- εξόδων, με σκοπό το κέρδος, άρα σημαίνει συγκεκριμενοποίηση, ακαμψία και μείωση επιλογών»), για να γίνει πάλι χρηματικό κεφάλαιο, αυτή τη φορά περισσότερο (άρα σημαίνει: «διευρυμένη ρευστότητα, ευελιξία και ελευθερία επιλογών»). (Arrighi, 1994) Σύμφωνα με τον Arrighi, στο τελικό στάδιο του κάθε ιστορικού κύκλου συσσώρευσης, ο καπιταλισμός καταφεύγει στο εξωτερικό για να εξασφαλίσει μεγαλύτερα ποσοστά κέρδους. Η ανάγκη εξαγωγής του κεφαλαίου συνδέεται με

κρίσεις υπερσυσσώρευσης, όπου το μεγιστοποιημένο πλέον χρηματικό κεφάλαιο, δεν μπορεί να βρει κερδοφόρες διεξόδους. Η χρηματιστική επέκταση του κάθε κύκλου, τελικά, συνδέεται με τον «θάνατό» του και την γένεση κάποιου άλλου, που επωφελήθηκε από την κίνηση (προς τα έξω) που περιγράψαμε.

Σε αυτό το αναλυτικό πλαίσιο, λοιπόν, ο Arrighi περιγράφει τους τέσσερις συστημικούς κύκλους συσσώρευσης του κεφαλαίου, οι οποίοι παρουσιάζονται ως ένα σύνολο «κληρονομούμενων καπιταλιστικών φαινομένων», και ο χωρισμός τους δεν έχει να κάνει με τίποτε άλλο παρά με την ηγεμονική δύναμη του εκάστοτε κύκλου συσσώρευσης (την Γένοβα, την Ολλανδία, την Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής). Οι τέσσερις συστημικοί κύκλοι συσσώρευσης, όπως τους αποκαλεί, *«στοχεύουν σε μία βασική συνέχεια στις παγκόσμιας εμβέλειας διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου στην σύγχρονη εποχή. Αλλά εμπεριέχουν βασικές διαφοροποιήσεις στις στρατηγικές και τις δομές που έχουν διαμορφώσει αυτές τις διαδικασίες ανά τους αιώνες»* (Arrighi 1994: 8-9). Η διαδικασία της συσσώρευσης, λοιπόν, σε παγκόσμια κλίμακα, προσδιορίζεται αναγκαστικά από αυτόν που «καλείται» να παίζει κάθε φορά τον ρόλο του παγκόσμιου ηγεμόνα.

Ο χαρακτήρας των κρίσεων του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος παίζει, σε αυτό το πλαίσιο ανάλυσης, σημαντικό ρόλο. Ο καθορισμός των χαρακτηριστικών που οδηγούν σε κρίσεις διευρυμένης αναπαραγωγής είναι σημαντικός στο βαθμό που θα καθορίσει και τους αμυντικούς μηχανισμούς που διαμορφώνει κάθε φορά το κεφάλαιο για την αποφυγή τους, τους τρόπους παρέμβασης του εκάστοτε εθνικού κράτους προς την εναρμόνιση με τα συμφέροντα του ηγεμόνα, αλλά και τους τρόπους διαμόρφωσης της ταξικής πάλης στις διαδικασίες της παγκόσμιας συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Εάν για τον Νίκο Κοτζιά, ο οποίος προλογίζει την ελληνική έκδοση του βιβλίου του Harvey, οι συζητήσεις για τον ιμπεριαλισμό χωρίζονται σε τρία κύματα, *«[τ]ο πρώτο με την εποχή της διεθνοποίησης. Το δεύτερο με τη μεταβατική εποχή του ψυχρού πολέμου και το τρίτο με την εποχή της παγκοσμιοποίησης»* (Κοτζιάς 2006: 9), τότε ο Harvey *«εντάσσεται σε μία διαφορετική συνέχεια, σε εκείνη των θεωριών του ιμπεριαλισμού του πρώτου κύματος που συνέδεαν το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού με τα σχήματα της αναπαραγωγής, τη συσσώρευση και την υπερσυσσώρευση. Μόνο που τώρα αυτή η διαδικασία εξετάζεται με νέο τρόπο, υπό το φως καινούριων συνθηκών,*

άρα εμφανίζεται ως μία θεωρία για τον ιμπεριαλισμό, ως μία θεωρία για τον νέο ιμπεριαλισμό». (Κοτζιάς 2006: 30).

Η συζήτηση για τον ιμπεριαλισμό της περιόδου της διεθνοποίησης, συνδέεται με την περίοδο ανάπτυξης της βρετανικής αυτοκρατορίας και την εξάπλωση του χρηματιστικού κεφαλαίου. Η συζήτηση αυτή διαμορφώθηκε με βάση δύο κεντρικές θεματικές. Η πρώτη θεματική αφορά τα σχήματα αναπαραγωγής του κεφαλαίου, όπως τα εξέθεσε ο Μαρξ στο Κεφάλαιο, με κύρια εκπρόσωπο την Ρόζα Λούξεμπουργκ. Η δεύτερη θεματική της συζήτησης κινήθηκε γύρω από τα έργα του Λένιν και του Μπουχάριν για τον ιμπεριαλισμό, με στόχο να αναδειχθούν τα «άμεσα πολιτικά καθήκοντα» που προκύπτουν από τις αλλαγές που επέφερε ο ιμπεριαλισμός εκείνη τη περίοδο. (Κοτζιάς 2006: 10)

Να συμπληρώσουμε εδώ, ότι ο Νίκος Κοτζιάς προβαίνει σε μία επιμέρους διάκριση εντός της πρώτης θεματικής, αναφορικά με τα σχήματα αναπαραγωγής του κεφαλαίου και τη συσσώρευση. Αναγνωρίζει δύο διαφορετικούς τρόπους ερμηνείας των συστημικών κρίσεων του καπιταλισμού, πρόκειται για τις θεωρίες της υποκατανάλωσης και τις θεωρίες της υπερσυσσώρευσης.

Οι δύο αυτές προσεγγίσεις πέρα από την ερμηνεία των κρίσεων, θέτουν αναγκαστικά και ζητήματα τακτικών αντιμετώπισής τους. Έτσι, λοιπόν, σύμφωνα με τον ίδιο, «[η] πρώτη παραλλαγή, με κύριους εκπροσώπους τον Χόμπσον και τον Μπερστάιν, τον ύστερο Κάουτσκι καθώς και τον Χίλφερντινγκ, θεωρούσε ότι τα προβλήματα του συστήματος προκύπτουν από την υπέρ του κεφαλαίου κατανομή του εισοδήματος και τον περιορισμό της ζήτησης ανάμεσα στα λαϊκά στρώματα, ιδιαίτερα στη γρήγορα αναπτυσσόμενη νέα εργατική τάξη, την τάξη των μισθωτών. Ως διέξοδο απ' αυτήν την κρίση πρόσφεραν τη στρατηγική της δημιουργίας του κοινωνικού κράτους· τόσο ως στοιχείο της διεύρυνσης της κρατικής ζήτησης, και άρα της κατανάλωσης ως συνολικού μεγέθους της οικονομίας, αλλά και της κατανάλωσης των φτωχότερων στρωμάτων, και των μισθών, ώστε να διευρυνθεί η λαϊκή κατανάλωση, και κατά επέκταση η γενική οικονομική ζήτηση» (Κοτζιάς 2006: 11-12). Η δεύτερη θεωρητική προσέγγιση, αυτή της υπερσυσσώρευσης, έχει ως κύρια εκπρόσωπο τη Ρόζα Λούξεμπουργκ και «υποστηρίζει ότι το όλο σύστημα αναγκάζεται να καταφεύγει σε εξαγωγή κεφαλαίου προκειμένου να βρει περιοχές, κλάδους και τομείς με μεγαλύτερο κέρδος. Σε αυτά τα πλαίσια η εξαγωγή κεφαλαίου λειτουργούσε ως μέσο

αντιστροφής της γενικής τάσης που έχει το κεφάλαιο να υπερσυσσωρεύεται και να οδηγείται σε μειούμενο μέσο ποσοστό κέρδους» (Κοτζιάς 2006: 12)

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, η Ρόζα Λούξεμπουργκ στο έργο της «Η συσσώρευση του κεφαλαίου» κάνει κριτική στα σχήματα αναπαραγωγής του κεφαλαίου του Μαρξ με κύριο άξονα την αδυναμία πραγματοποίησης της υπεραξίας σε μία κοινωνία, η οποία σύμφωνα με τον Μαρξ, αποτελείται από δύο μόνο τάξεις, την αστική τάξη και το προλεταριάτο. Επακόλουθη ανάγκη είναι η εξαγωγή του κεφαλαίου σε κάτι εξωτερικό από τον καπιταλισμό με σκοπό την πραγματοποίησή της. Όπως μας αναφέρει η ίδια η Λούξεμπουργκ, *«[ο] ιμπεριαλισμός είναι η πολιτική έκφραση της συσσώρευσης του κεφαλαίου μέσα στην ανταγωνιστική πάλη για το τι παραμένει ανοιχτό στο μη- καπιταλιστικό περιβάλλον.»* (Luxemburg 2003: 426). Ο όγκος του κεφαλαίου που είναι συσσωρευμένος στις ήδη ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και που παραμένει εκεί με τη μορφή «απραγματοποίητης υπεραξίας» (unrealized surplus value) αναζητά πλέον διεξόδους και τις βρίσκει μέσω της βίαιης, τις περισσότερες φορές, «αποικιακής πολιτικής» και «ιμπεριαλιστικής επέκτασης». (Luxemburg, 2003)

Ο Harvey, εντούτοις, συγκαταλέγει τη θεωρία της Λούξεμπουργκ σε εκείνες της υποκατανάλωσης, την οποία ορίζει ως *«γενική έλλειψη επαρκούς αποτελεσματικής ζήτησης, η οποία απορροφά την αύξηση των εκροών που γεννά ο καπιταλισμός»* (Harvey 2006: 145), σε αντιδιαστολή πάντα με τη θεωρία της υπερσυσσώρευσης που προτείνει ο ίδιος. Σύμφωνα με τον ίδιο *«η θεωρία της υπερσυσσώρευσης εντοπίζει ως θεμελιακό πρόβλημα την έλλειψη ευκαιριών για νέες επενδύσεις.»* (Harvey 2006: 145) Το γιατί επιλέγει να εντάξει τη θεωρία της Λούξεμπουργκ σε εκείνη της υποκατανάλωσης, μένοντας στην ανάλυση της για την αδυναμία πραγματοποίησης υπεραξίας στο εσωτερικό και της χαμηλής ζήτησης, και όχι στο κομμάτι της ανάλυσής της που μιλάει για υπέρ του δέοντος συσσώρευση κεφαλαίου στο εσωτερικό, που αναζητά κερδοφόρες διεξόδους στο εξωτερικό, είναι ένα ερώτημα.

Ένας τρόπος ανάγνωσης της επιλογής του αυτής είναι, ίσως, η θεωρία που διαμορφώνει *«για τις εσωτερικές αντιφάσεις της συσσώρευσης του κεφαλαίου που οδηγούν στην κρίση»* (Harvey 2006: 105) και η οποία αφορά την ανάπτυξη ενός φάσματος χωροχρονικών σταθερών. Σύμφωνα με τον ίδιο, *«[η] βασική ιδέα της χωροχρονικής σταθεράς είναι αρκετά απλή. Η υπερσυσσώρευση εντός ενός δεδομένου*

εδαφικού συστήματος σημαίνει μία κατάσταση πλεονασμάτων εργασίας (ανερχόμενη ανεργία) και πλεονασμάτων κεφαλαίου (που καταγράφονται ως υπεραφθονία εμπορευμάτων στην αγορά τα οποία δεν μπορούν να πουληθούν χωρίς ζημιά, ως αργούσα παραγωγική ικανότητα και/ ή ως πλεονάσματα χρηματικού κεφαλαίου τα οποία στερούνται διεξόδους για παραγωγική και κερδοφόρα επένδυση). Αυτά τα πλεονάσματα μπορούν δυνητικά να απορροφηθούν α) μέσω της χρονικής μετάθεσης με επενδύσεις σε μακροπρόθεσμα σχέδια του κεφαλαίου ή σε κοινωνικές δαπάνες (όπως παιδεία και έρευνα), που μεταθέτουν στο μέλλον την επαναφορά των κεφαλαιακών αξιών στην κυκλοφορία, β) μέσω χωρικών μετατοπίσεων με το άνοιγμα νέων αγορών, νέων παραγωγικών ικανοτήτων, νέων πόρων και κοινωνικών και εργασιακών δυνατοτήτων αλλού, και γ) μέσω κάποιου συνδυασμού του α και του β» (Harvey 2006: 122)

Ο Harvey αποδέχεται πως το πρόβλημα της χαμηλής καταναλωτικής ζήτησης μπορεί να είναι ή να γίνει μέρος του προβλήματος, όμως, σύμφωνα με τον ίδιο, «το χάσμα που η Λούξεμπουργκ πίστευε ότι έβλεπε μπορεί να καλυφθεί εύκολα με επανεπένδυση, η οποία γεννά τη δική της ζήτηση για κεφαλαιουχικά αγαθά και άλλες εισροές. Και, όπως είδαμε στη περίπτωση των χωροχρονικών σταθερών, η γεωγραφική επέκταση του καπιταλισμού, που αποτελεί τη βάση μεγάλου μέρους της ιμπεριαλιστικής δραστηριότητας, είναι πολύ χρήσιμη για τη σταθεροποίηση του συστήματος, ακριβώς επειδή δημιουργεί σε άλλα μέρη ζήτηση τόσο για επενδυτικά όσο και για καταναλωτικά αγαθά» (Harvey 2006: 145)

Οι χωροχρονικές σταθερές του Harvey είναι ένας τρόπος αποφυγής των κρίσεων υπερσυσσώρευσης. Φυσικά, ξεκαθαρίζει ότι, όταν αποτυγχάνουν κάποιες επιλογές, το σύστημα μπορεί πάντα να επιστρατεύει άλλες. Για παράδειγμα αναφέρει ότι, «[α]ν πιστέψουμε την επίσημη ρητορική, το πλέγμα των θεσμικών διευθετήσεων που διαμεσολαβούν τώρα στις ροές του κεφαλαίου σε όλον τον κόσμο θα πρέπει να οργανώνεται με τέτοιο τρόπο ώστε να συντηρεί και να στηρίζει τη διευρυμένη αναπαραγωγή (οικονομική μεγέθυνση), να αποτρέπει οποιαδήποτε τάση για κρίσεις και να αντιμετωπίζει σοβαρά το πρόβλημα της μείωσης της φτώχειας. Όμως αν αυτό το σχέδιο αποτύχει, μπορεί να επιδιωχθεί η συσσώρευση με άλλα μέσα. Όπως και ο πόλεμος σε σχέση με τη διπλωματία είναι συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα, έτσι και η παρέμβαση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου με τη στήριξη της κρατικής εξουσίας

ισοδυναμεί συχνά με συσσώρευση με άλλα μέσα. Μία ανίερη συμμαχία ανάμεσα σε κρατικές δυνάμεις και τις αρπακτικές μερίδες του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου σχηματίζει την αιχμή ενός «αρπακτικού καπιταλισμού» που στοχεύει στον ίδιο βαθμό σε κανιβαλικές πρακτικές και εξαναγκαστικές υποτιμήσεις και στην επίτευξη της αρμονικής παγκόσμιας ανάπτυξης.» (Harvey 2006: 143)

Συγχρόνως, μπορούμε να εντοπίσουμε δύο σημαντικά στοιχεία που συνθέτουν την ανάλυση του Harvey για τον ιμπεριαλισμό. Πρώτον, τη πίστη του στην αντίληψη της Λούξεμπουργκ πως ένας εξωτερικός, προς την «ομαλή λειτουργία» του καπιταλισμού, παράγοντας είναι αναγκαίος για την συνέχιση της κίνησης της συσσώρευσης του κεφαλαίου, σε περιόδους κρίσης υπερσυσσώρευσης. Δεύτερον, ο Harvey αντλεί από το θεωρητικό έργο του Λένιν και του Μπουχάριν για τον ιμπεριαλισμό, στο επίπεδο της ανάγκης ανάληψης πολιτικής πρωτοβουλίας από μέρους της Αριστεράς, για την διαμόρφωση του πεδίου της πάλης και της αντίστασης στις πρακτικές του κεφαλαίου.

Στο έργο του «Ο ιμπεριαλισμός», ο Λένιν επιχειρεί μία περιγραφή των χαρακτηριστικών του καπιταλισμού της εποχής του, διαβλέποντας μία τάση ανάπτυξης του καπιταλισμού σε ένα ανώτερο στάδιο, μάλιστα στο ανώτατο στάδιο, τον ιμπεριαλισμό. Στον πυρήνα της ανάλυσής του, δεν βρίσκεται η τάση του καπιταλισμού για κρίσεις, όπως συμβαίνει στη περίπτωση της Λούξεμπουργκ και στις θεωρητικές προσπάθειες που έχουμε αναφερθεί έως τώρα, αλλά η αντίληψη της ανεξάντλητης επιθυμίας της τάξης των καπιταλιστών για κέρδος. Οι παρατηρήσεις οι οποίες κάνει, όμως, προς αυτή τη κατεύθυνση, δεν ξεφεύγουν από το κλίμα στο οποίο κινούμαστε έως τώρα. Για παράδειγμα, αναφέρει ότι «[η] ανάγκη για εξαγωγή κεφαλαίου δημιουργείται από το γεγονός ότι σε μερικές χώρες ο καπιταλισμός έχει 'παραωριμάσει' και για το κεφάλαιο δεν υπάρχει (στις συνθήκες της ανεξάντλητης γεωργίας και της εξαθλίωσης των μαζών), πεδίο για 'επικερδή' τοποθέτηση». (Λένιν 2009: 74). Ο Λένιν κάνει την επιλογή να μη μπει σε μία θεωρητική συζήτηση σχετικά με τις κρίσεις του καπιταλισμού. Επιλέγει να παρουσιάσει τις σκέψεις του, μένοντας στις θεωρητικές γραμμές του Μαρξ, στοχεύοντας πάνω απ' όλα, αρχικά να περιγράψει όσο πιο αναλυτικά γίνεται τον τρόπο λειτουργίας του καπιταλισμού της εποχής του, (μέσω των περιγραφών του για τα μεγάλα μονοπώλια που εμφανίζονται ιστορικά, την ανάδειξη του χρηματιστικού κεφαλαίου, του πιστωτικού συστήματος,

και του συστήματος δημόσιας πίστης) στα πλαίσια μίας ανάλυσης για την ήδη γνωστή αντιφατική φύση του καπιταλιστικού συστήματος.

Αυτό, όμως, που είναι αρκετά σημαντικό στο έργο του Λένιν, είναι η συνεπαγόμενη αντίληψη ότι η λειτουργία του καπιταλισμού έχει μπει σε μία κατασπαραχτική και μη αναστρέψιμη πορεία προς το κέρδος, με τα συμφέροντα των καπιταλιστών να βρίσκονται στον πυρήνα των κρατικών παρεμβάσεων. *«Η εποχή του νεότερου καπιταλισμού μας δείχνει ότι ανάμεσα στις ενώσεις των καπιταλιστών διαμορφώνονται ορισμένες σχέσεις πάνω στη βάση του οικονομικού μοιράσματος του κόσμου, και παράλληλα και σε σχέση μ' αυτό ανάμεσα στις πολιτικές ενώσεις, ανάμεσα στα κράτη, διαμορφώνονται ορισμένες σχέσεις πάνω στη βάση του εδαφικού μοιράσματος του κόσμου, της πάλης για τις αποικίες, τη πάλης 'για οικονομικό χώρο'.*» (Λένιν 2009: 88) Την εποχή που έγραφε ο Λένιν είχε, ήδη, παρατηρηθεί η προσκόλληση του οικονομικού συστήματος, στο χρηματιστικό κεφάλαιο και το πιστωτικό σύστημα. Αυτά ήταν τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού που οδηγούσαν σε αναλύσεις σαν αυτές του Λένιν, δηλαδή ότι ο καπιταλισμός βαίνει προς το ανώτατο δυνατό στάδιο ανάπτυξής του, τον ιμπεριαλισμό.

Το χρηματοπιστωτικό σύστημα, βεβαίως, πήρε διαστάσεις που ο Λένιν ήταν δύσκολο τότε να προβλέψει. Σήμερα, *«κεντρικός πυλώνας του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού υπό συνθήκες 'παγκοσμιοποίησης' των αγορών είναι η ελεύθερη διακίνηση του χρηματιστικού κεφαλαίου διαμέσου των εθνικών συνόρων, η πλήρης απελευθέρωσή του από κάθε μορφής περιορισμούς και δεσμεύσεις οικονομικής και πολιτικής υφής, η κυρίαρχη ηγεμονική του θέση σε σχέση με την 'πραγματική' οικονομία και πολιτική.*» (Χάλαρης 2008: 573)

Ο Harvey, σίγουρα δεν μπορεί να επικυρώσει τον ορισμό του Λένιν για τον ιμπεριαλισμό ως ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, αντιθέτως, ενστερνίζεται μάλλον την άποψη της Arendt που *«ισχυρίζεται ότι ο ιμπεριαλισμός που ανήλθε κατά το τέλος του δέκατου ένατου αιώνα ήταν μάλλον το πρώτο στάδιο της πολιτικής εξουσίας της αστικής τάξης παρά το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού»* (στο: Harvey 2006: 69). Στο έργο του *«Ιμπεριαλισμός»*, όμως, ο Λένιν προτάσσει την ανάγκη ανάληψης πολιτικής πρωτοβουλίας για τον δρόμο προς την κατάρρευση του καπιταλιστικού συστήματος. Ο Harvey, στο τέλος του βιβλίου του, επιχειρεί μία κριτική ανάλυση της στάσης της Αριστεράς σχετικά με τα πολύμορφα κινήματα που εμφανίστηκαν τις

τελευταίες δεκαετίες, προσπαθώντας να διαμορφώσει μία πρόταση απάντησης στις επιθέσεις του κεφαλαίου.

Αυτό, που ο Harvey θεωρεί κομβικής σημασίας στην ανάλυση της Λούξεμπουργκ, είναι η αντίληψή της ότι από ένα σημείο και μετά, ο καπιταλισμός χρειάζεται να καταφύγει σε κάτι εξωτερικό από αυτόν, για να συνεχίσει να συσσωρεύει. Στην περίπτωση της Λούξεμπουργκ, αυτός ο εξωτερικός παράγοντας ήταν αναγκαίος, ώστε να πραγματοποιηθεί η υπεραξία. Για τον Harvey, «[ο] καπιταλισμός μπορεί είτε να χρησιμοποιήσει κάποιον προϋπάρχοντα 'εξωτερικό άλλον' (μη καπιταλιστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς ή κάποιον τομέα εντός του καπιταλισμού, όπως η εκπαίδευση, που δεν έχει ακόμα προλεταριοποιηθεί) είτε να τον κατασκευάσει με δική του παρέμβαση» (Harvey 2006: 147). Είναι σίγουρο πως η συγκεκριμένη λογική ανταποκρίνεται σε ένα γενικότερο φάσμα αντιφάσεων μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, και ο Harvey θα χρησιμοποιήσει τη διαλεκτική, όπως θεωρεί, σχέση μεταξύ «εσωτερικών και εξωτερικών δυνάμεων» της συσσώρευσης για να περιγράψει την «οργανική σχέση ανάμεσα στη διευρυμένη αναπαραγωγή, από τη μία, και τις συχνά βίαιες διαδικασίες της αφαίρεσης πόρων από άλλους» (Harvey 2006: 147). Η σχέση αυτή διαμόρφωσε άλλωστε, για τον ίδιο, και την «ιστορική γεωγραφία του καπιταλισμού».

Για παράδειγμα, ο Harvey αναφέρει αρκετά περιγραφικά: «είναι πλέον φανερό ότι το γεωγραφικό τοπίο της καπιταλιστικής δραστηριότητας είναι διάτρητο από αντιφάσεις και εντάσεις και είναι μονίμως ασταθές, αντιμέτωπο με όλων των ειδών τις τεχνικές και οικονομικές πιέσεις που ασκούνται σε αυτό. Οι εντάσεις ανάμεσα στον ανταγωνισμό και το μονοπώλιο, ανάμεσα στη συγκέντρωση και το διασκορπισμό, ανάμεσα στη συγκεντροποίηση και την αποκέντρωση, ανάμεσα στη σταθερή εγκατάσταση και τη κίνηση, ανάμεσα στον δυναμισμό και την αδράνεια, ανάμεσα σε διάφορες κλίμακες δραστηριότητας, όλα αυτά προκύπτουν από τη συνεχή συσσώρευση του κεφαλαίου στο χώρο και στο χρόνο. Και όλες αυτές οι τάσεις εμπλέκονται στη γενική επεκτατική λογική του καπιταλιστικού συστήματος στο οποίο κυριαρχούν η συνεχής συσσώρευση κεφαλαίου και η χωρίς τέλος αναζήτηση κερδών. Το συνολικό αποτέλεσμα είναι [...] ότι ο καπιταλισμός επιδιώκει συνεχώς να δημιουργεί ένα γεωγραφικό τοπίο που διευκολύνει τις δραστηριότητές του σε κάποια χρονική φάση μόνο και μόνο για να το καταστρέψει και να οικοδομήσει ένα εντελώς διαφορετικό

τοπίο σε μεταγενέστερο χρόνο, έτσι ώστε να ικανοποιείται η μόνιμη δίψα του για συνεχή συσσώρευση κεφαλαίου. Αυτή είναι η ιστορία της δημιουργικής καταστροφής που εγγράφεται στο τοπίο της πραγματικής ιστορικής γεωγραφίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου» (Harvey 2006: 116).

Η σύγχρονη βιβλιογραφία, λοιπόν, συνηγορεί στην πλειοψηφία της για τον υπερσυσσωρευτικό χαρακτήρα των κρίσεων, και σύμφωνα με τον Κοτζιά «πρόκειται για μία τάση που είχε περιγράψει ο Μαρξ στον τρίτο τόμο του Κεφαλαίου που είχε εκδοθεί με την ευθύνη του Φ. Ένγκελς και η οποία οδηγούσε, όπως ανέλυσε, τον καπιταλισμό σε κρίση υπερσυσσώρευσης. Δηλαδή σε μία διαδικασία καταστροφής του λιγότερο κερδοφόρου κεφαλαίου και κατά συνέπεια μέσω αυτής της καταστροφής, σε αναστροφή της τάσης πτώσης κέρδους.» (Κοτζιάς 2006: 13) «Η συσσώρευση μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους» είναι για τον Harvey ο συνήθης τρόπος απάντησης της αστικής τάξης στην διακύβευση των συμφερόντων της, και τα χαρακτηριστικά αυτής είναι σε μεγάλο βαθμό κοινά με τα ιστορικά χαρακτηριστικά της γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όπως τα περιέγραψε ο Μαρξ.

3. Η θεωρία της «συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» του David Harvey.

Ο Harvey φροντίζει να ξεκαθαρίσει ότι η συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους είναι κάτι άλλο από αυτό που ο Μαρξ περιέγραφε ως πρωταρχική συσσώρευση στο Κεφάλαιο. Αυτό, όμως, που είναι σίγουρα κοινό είναι οι πρακτικές της «κλοπής» και της «βίας, που επιστρατεύεται για την συνέχιση της συσσώρευσης. Ο Μαρξ λειτουργεί αναλυτικά, χρησιμοποιώντας ως προϋποθέσεις κάποιες από τις βασικές αρχές της κλασικής πολιτικής οικονομίας της εποχής του, σύμφωνα με τις οποίες, ο καπιταλισμός λειτουργεί με βάση τον ατομισμό, την ισότητα και την ελευθερία της αγοράς. Η διευρυμένη αναπαραγωγή επιτελείται αρμονικά υπό θεσμικούς κανόνες. Στόχος του είναι να δείξει, πώς οι λειτουργίες αυτές αναγκαστικά θα παράξουν την δυσαρμονία και την ανισότητα, και το πετυχαίνει μέσω της διαλεκτικής του ανάλυσης. Σύμφωνα, όμως, με το Harvey «το μειονέκτημα αυτών των υποθέσεων είναι ότι παραπέμπουν τη συσσώρευση που βασίζεται στη διαρπαγή, στην απάτη και στη βία σ' ένα αρχικό στάδιο, που θεωρείται ότι δεν ισχύει πια ή ότι είναι

κάπως 'έξω από' τον καπιταλισμό ως κλειστό κύκλωμα. Επομένως, όπως παρατηρούν πρόσφατα αρκετοί σχολιαστές, μπαίνει στην ημερήσια διάταξη η γενική επανεκτίμηση της διατήρησης του ρόλου και της εμμονής των αρπακτικών πρακτικών της 'πρωταρχικής' ή 'αρχικής' συσσώρευσης στα πλαίσια της μακρόχρονης ιστορικής γεωγραφίας της συσσώρευσης του κεφαλαίου.» (Harvey 2006: 149)

Οι προϋποθέσεις τις οποίες θέτει ο Μαρξ και η προσπάθειά του να δείξει ότι ο καπιταλισμός, λειτουργώντας στις βάσεις του καπιταλιστικού συστήματος παραγωγής, θα οδηγήσει στην εκδήλωση των αντιφάσεων του, τον οδηγεί να βγάλει από το σχήμα του αυτό που νομίζω ότι θέτει αρκετά επίμονα η Λούξεμπουργκ, τις συνθήκες του «πραγματικού καπιταλισμού», σύμφωνα με τις οποίες στα πλαίσια ολόκληρης της ιστορίας της συσσώρευσης, και όχι μόνο στο αρχικό της στάδιο, επικρατεί η ληστεία και η βία.

Για την παρουσίαση της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» ο Harvey ανατρέχει αναγκαστικά στην ανάλυση της αρχικής συσσώρευσης του Μαρξ, την οποία επιλέγει να διαχειριστεί ως μία σχηματική προσπάθεια, παρά ως μία συστηματική περιγραφή. Γι' αυτό το λόγο, προβαίνει σε κάποιες προτάσεις που επιχειρούν να συμπληρώσουν τα κενά που άφησε η μαρξική περιγραφή της αρχικής συσσώρευσης, τα οποία στον σύγχρονο παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό παίζουν σημαντικό ρόλο.

Η πρώτη παρατήρηση αφορά τον χαρακτήρα του νέο-διαμορφούμενου προλεταριάτου. Για τον Harvey, «*οι συνθήκες της πάλης και του σχηματισμού της εργατικής τάξης ποικίλουν σε εξαιρετικό βαθμό και επομένως, όπως επιμένει ο Τόμσον μεταξύ άλλων, με μία έννοια η εργατική τάξη 'δημιουργεί τον εαυτό της', αν και φυσικά ποτέ δεν το κάνει σε συνθήκες τις οποίες επιλέγει η ίδια. Το αποτέλεσμα είναι οι προκαπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις ν' αφήνουν τα ίχνη τους στη διαμόρφωση της εργατικής τάξης και να δημιουργούνται διακριτές γεωγραφικές, ιστορικές και ανθρωπολογικές διαφοροποιήσεις ως προς τον ορισμό της εργατικής τάξης. Ανεξάρτητα από το πόσο οικουμενική είναι η διαδικασία της προλεταριοποίησης, το αποτέλεσμα δεν είναι η δημιουργία ενός ομοιογενούς προλεταριάτου.*» (Harvey 2006: 151). Η παρατήρηση αυτή του Harvey, νομίζω πως χρησιμεύει ιδιαίτερα στην προσπάθεια να ξεδιπλώσει τις διαδικασίες πολιτικής πάλης, στα πλαίσια της ανάπτυξης των πολύμορφων κινημάτων που αναπτύχθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες

του εικοστού αιώνα, με αποκορύφωμα το πολύ- συνθετικό κίνημα ενάντια στην παγκοσμιοποίηση. Σύμφωνα με τον ίδιο, «[σ]ε μερικές περιπτώσεις, οι προϋπάρχουσες δομές πρέπει να καταργηθούν βίαια, επειδή δε συμβαδίζουν με την εργασία υπό τον καπιταλισμό, αλλά τώρα υπάρχουν πολυάριθμες περιγραφές που δείχνουν ότι είναι εξίσου πιθανό να υιοθετηθούν σε μία προσπάθεια να σφυρηλατηθεί κάποια συναινετική, σε αντίθεση με τη καταναγκαστική, βάση για τον σχηματισμό της εργατικής τάξης.» (Harvey 2006: 151).

Ένα συμπληρωματικό στοιχείο, που επίσης θέτει ο Harvey, είναι η επικράτηση εκείνων των χαρακτηριστικών της αρχικής συσσώρευσης, που βοήθησαν τότε, μεταξύ άλλων, στην συγκρότηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, όπως το πιστωτικό σύστημα και το χρηματιστικό κεφάλαιο, και που σήμερα τείνουν να μονοπωλήσουν τις μεθόδους αρπαγής και κλοπής από τη μεριά του κεφαλαίου. «Η διαδικασία υποταγής της οικονομίας στον χρηματοπιστωτικό τομέα που ξεκίνησε από το 1973 υπήρξε θεαματικό τόσο για τον κερδοσκοπικό όσο και για τον αρπακτικό χαρακτήρα της. Η ανάπτυξη των επενδύσεων σε μετοχές, τα σχήματα ρονζι (οι πυραμίδες επενδυτικών απατών), η σχεδιασμένη καταστροφή περιουσιακών στοιχείων μέσω του πληθωρισμού, η αφαίρεση περιουσιακών στοιχείων μέσω συγχωνεύσεων και εξαγορών, η αύξηση των επιπέδων του χρέους που υπάγει ολόκληρους πληθυσμούς, ακόμη και στις προηγμένες καπιταλιστικές χώρες, σε κατάσταση δουλοπαροίκων λόγω χρέους, για να μη μιλήσουμε για τις απάτες των εταιριών και την αφαίρεση περιουσιακών στοιχείων άλλων (πτώση της αξίας των περιουσιακών στοιχείων των κεφαλαιοποιητικών συνταξιοδοτικών ταμείων και αποδεκατισμός τους λόγω της χρεοκοπίας μετοχών και εταιριών) μέσω ελέγχου της πίστης και των μετοχών – όλα αυτά είναι κεντρικά γνωρίσματα του σύγχρονου καπιταλισμού.» (Harvey 2006: 151-152)

Ο Harvey επισημαίνει, επίσης, πως «η συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» μπορεί σήμερα να απλώνεται σε τομείς που ο Μαρξ δεν μπορούσε να προβλέψει. Μία σειρά τέτοιων παραδειγμάτων είναι η βιοπειρατεία (η οποία «είναι έρπουσα και το απόθεμα γενετικού υλικού σε όλον τον κόσμο καταληστεύεται προς όφελος μερικών μεγάλων φαρμακευτικών εταιριών»), η «κλιμακούμενη μείωση των παγκόσμιων περιβαλλοντικών κοινών αγαθών (γη, αέρας, νερό) και η πολλαπλασιαζόμενη υποβάθμιση του περιβάλλοντος, που αποκλείουν όλους τους

άλλους τρόπους αγροτικής παραγωγής εκτός από την αγροτική παραγωγή έντασης κεφαλαίου, έχουν προκύψει επίσης από τη γενετική εμπορευματοποίηση της φύσης σε όλες τις μορφές της [...] η εμπορευματοποίηση πολιτισμικών μορφών, ιστοριών και της πνευματικής δημιουργικότητας συνεπάγεται την αφαίρεση πόρων από άλλους».(Harvey 2006: 152) Θα μπορούσαμε να συμπληρώσουμε πολλά παραδείγματα σε αυτά του Harvey, και σκάνδαλα που συνεπάγονται τέτοιου είδους πολιτικές, που στρέφονται τόσο ενάντια στην εργασία, αλλά ακόμη περισσότερο ενάντια στην επιβίωση της ίδιας της ανθρωπότητας. Και όλα αυτά προς μία κοινή κατεύθυνση, αυτή της εμπορευματοποίησης όλων των ανεκμετάλλευστων έως τώρα πηγών κέρδους.

Ο Poltermann για παράδειγμα, σε ένα άρθρο του σχετικά με τις αξίες της κοινωνίας της γνώσης και την ιδιοποίησή τους, αναρωτιέται: «πώς μπορεί να συνεχίσει να υφίσταται μια καπιταλιστική κοινωνία της γνώσης, η οποία θα αξιοποιεί όλο και λιγότερη εργασία κατά την παραγωγή των εμπορευμάτων και θα θέτει σε κυκλοφορία όλο και λιγότερα μέσα πληρωμής, στα οποία θα μπορούσε να στηριχθεί μια ικανή προς πληρωμή ζήτηση? Η απάντηση που δίνει εδώ η οικονομία της αγοράς είναι: Αποικιοποίηση των μέχρι τώρα μη χρηματικών ανταλλακτικών σχέσεων της γνώσης, έλεγχος της πρόσβασης σε ιδέες και γνώση, δεύτερη καταπάτηση των κοινών αγαθών και καθυπόταξη των υπανάπτυκτων ή λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών αυτής της γης στον ΠΟΕ- καθεστώς του ελέγχου πρόσβασης μέσω κόπιράιτ, ευρεσιτεχνιών και εμπορικών σημάτων». (Poltermann 2008: 682-683) Στην συγκεκριμένη περίπτωση ο όρος «δεύτερη καταπάτηση των κοινών αγαθών» ανταποκρίνεται στην αντίληψη της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» του Harvey, εάν η πρώτη καταπάτηση είναι αυτή που μας περιγράφει ο Μαρξ στην πρωταρχική συσσώρευση. Εναλλακτικά, όροι όπως δεύτερη καταπάτηση, δεύτερη κτήση, δεύτερη πρωταρχική συσσώρευση ή νέα πρωταρχική συσσώρευση, χρησιμοποιούνται για να καταδείξουν το ίδιο πράγμα, την επανεμφάνιση των τακτικών που το κεφάλαιο είχε επιστρατεύσει κατά τη γένεσή του, τις τακτικές της κλοπής και της βίας, ως επικρατούσα τις τελευταίες δεκαετίες τακτικής του κεφαλαίου για την επιβίωσή του και την αποφυγή των κρίσεων υπερσυσσώρευσης. Η βία, εδώ, μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να περιγράψει τα μεγάλα κύματα προλεταριοποίησης, την συνεχή ανάγκη της συσσώρευσης να αναπαράγει τον διαχωρισμό των μέσων παραγωγής από τον εργάτη, ώστε να μπορεί να συνεχίσει να κινείται. Όσον αφορά το παράδειγμα που αναφέραμε,

η πρόσβαση στη γνώση περιορίζεται «ώστε να αυξηθεί η τιμή της και έτσι να αποτελέσει νέα πηγή για την παραγωγή αξίας». (Poltermann 2008: 683)

Τα παραδείγματα του τρόπου που χρησιμοποιεί το κεφάλαιο, για να επέμβει σε τομείς από τους οποίους είχε ελάχιστο έως καθόλου κέρδος και να τους καθορίσει, είναι ίσως ανεξάντλητα και με μεγάλη ποικιλία τακτικών και επεμβάσεων. «*Η περίοδος της τελευταίας τριακονταετίας στην οποία grosso modo αναφέρεται η παγκοσμιοποίηση συνιστά μια νέα φάση επιτάχυνσης και εμβάθυνσης της οικονομικοποίησης και εμπορευματοποίησης του κόσμου, η οποία εγγράφεται μέσα στη μακρά τάση ολοκλήρωσης και διεθνοποίησης των αγορών που είναι εγγενής στον καπιταλισμό. Οι σύγχρονες κοινωνίες προσμοιάζουν όλο και περισσότερο σε τεράστιες, πολύπλοκες μηχανές που παράγουν και καταναλώνουν αγαθά, υπηρεσίες, ιδέες, συναισθήματα, επιθυμίες, φαντασιώσεις, σε μία τάση συνεχούς διεύρυνσης της σφαίρας του εμπορεύματος και εμπορευματοποίησης όλων των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, όπου το κάθε τι είναι αντικείμενο αγοραπωλησίας.*» (Χάλαρης 2008: 572)

Από τις περιγραφές του Μάρξ, αργότερα της Λούξεμπουργκ και του Λένιν, έως και τις περιγραφές σαν αυτή του Harvey, η ιστορία του καπιταλισμού έχει να μας προσφέρει ένα πλήθος παραδειγμάτων της στρατηγικής που ακολουθεί το κεφάλαιο για την συσσώρευση κέρδους, μέσω τακτικών σαν αυτή της «αφαίρεσης πόρων από άλλους». Σύμφωνα με τον Harvey, «*όλα τα γνωρίσματα της πρωταρχικής συσσώρευσης τα οποία αναφέρει ο Μάρξ διατηρούν ισχυρή παρουσία εντός της ιστορικής γεωγραφίας του καπιταλισμού μέχρι τώρα. Τις τελευταίες τρεις δεκαετίες, η εκδίωξη αγροτικών πληθυσμών και ο σχηματισμός ενός άκληρου προλεταριάτου επιταχύνθηκαν σε χώρες όπως το Μεξικό και η Ινδία, πολλοί πόροι που προηγουμένως ήταν κοινή ιδιοκτησία, όπως το νερό ιδιωτικοποιήθηκαν (συχνά μετά από επιμονή της παγκόσμιας τράπεζας) και εντάχθηκαν στην καπιταλιστική λογική της συσσώρευσης, εναλλακτικές (αυτόχθονες και ακόμη, στην περίπτωση των Ηνωμένων Πολιτειών, μικροεμπορευματικές) μορφές παραγωγής και κατανάλωσης εξαφανίστηκαν. Εθνικοποιημένες βιομηχανίες ιδιωτικοποιήθηκαν. Οικογενειακά αγροκτήματα εξαγοράστηκαν από αγροβιομηχανίες. Ακόμη και η δουλεία δεν εξαφανίστηκε (ιδιαίτερα στο εμπόριο του σεξ).*» (Harvey 2006: 150- 151)

Η Λούξεμπουργκ μας παραθέτει ένα ευρύ υλικό, από το οποίο μπορούμε να αντλήσουμε για να δώσουμε παραδείγματα, σχετικά με το πως η αφαίρεση πόρων

από άλλους λειτουργεί ως πάγια τακτική του κεφαλαίου για συσσώρευση. Η Λούξεμπουργκ επικεντρώνεται, κυρίως, στις απαλλοτριώσεις της κοινοτικής γης από την Αμερική μέχρι και την Αφρική, την προσκόλληση της παγκόσμιας οικονομικής δραστηριότητας στο χρηματιστικό κεφάλαιο, και τα τοκογλυφικά δάνεια που έδιναν τότε οι πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες (η Αμερική, η Βρετανία, η Γερμανία και η Γαλλία), σε χώρες που είτε αναγκάζονταν να μουν στην καπιταλιστική λογική, είτε προσχωρούσαν οικιοθελώς για να αποκτήσουν και εκείνες το μερίδιό τους στην παγκόσμια καπιταλιστική συσσώρευση. (Luxemburg, 2003) Σκοπός της είναι, να αποδείξει πως η λογική της βίας και της κλοπής, που μας περιέγραψε ο Μαρξ, παραμένει στη διαδικασία της διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, στο βαθμό που αυτή χρειάζεται τον δικό της «άλλο» που θα απορροφήσει το πλεόνασμα του κέρδους των μεγάλων καπιταλιστικών δυνάμεων, και θα δημιουργήσει νέες οικονομικές «περιοχές», τόσο για παραγωγή, όσο και για κατανάλωση.

Από τον πόλεμο του Οπίου που μας περιγράφει η Λούξεμπουργκ, όταν «ο Ευρωπαϊκός πολιτισμός, με άλλα λόγια η εμπορευματική ανταλλαγή με το ευρωπαϊκό κεφάλαιο, έκανε την πρώτη της επιρροή στην Κίνα με τους πολέμους για το όπιο, όταν εξαναγκάστηκε να αγοράσει το ναρκωτικό από Ινδικές φυτείες για να παράξει χρήμα για τους Βρετανούς καπιταλιστές» (Luxemburg 2003: 367) μέχρι και σήμερα, στα πλαίσια της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους», βλέπουμε μία κοινή λογική. Μία λογική που σύμφωνα με τον Harvey κρύβει ένα «συνδυασμό εσωτερικής ώθησης και εξωτερικής πίεσης». «Για παράδειγμα, τη δεκαετία του 1980 το Μεξικό εγκατέλειψε τα ήδη αποδυναμωμένα μέτρα προστασίας του αγροτικού και του αυτόχθονος πληθυσμού, εν μέρει κάτω από την πίεση των ΗΠΑ να υιοθετήσει τις ιδιωτικοποιήσεις και τις νεοφιλελεύθερες πρακτικές με αντάλλαγμα χρηματοπιστωτική βοήθεια και το άνοιγμα της αγοράς των ΗΠΑ στο εμπόριο μέσω της συμφωνίας NAFTA.» (Harvey 2006: 158).

4. Ο ρόλος του κράτους στη παγκόσμια συσσώρευση του κεφαλαίου.

Από τις περιγραφές του Μαρξ για την πρωταρχική συσσώρευση, μπορούμε να δούμε το κράτος να αποτελεί τον κύριο παράγοντα ώθησης προς τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Σήμερα βλέπουμε το κράτος να συνιστά τον κυριότερο βοηθητικό

παράγοντα της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους», στο βαθμό που διαμορφώνει το προστατευτικό για το κεφάλαιο νομοθετικό πλαίσιο της υφαρπαγής. Διαχρονικά το κράτος αποτελεί τον βασικό υπερασπιστή των συμφερόντων του κεφαλαίου (Arrighi, 1994), σήμερα όμως βλέπουμε την παρέμβαση στη διαδικασία της συσσώρευσης να ανεβαίνει επίπεδο, μέσω του κράτους στους παγκόσμιους χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς. Σε αυτά τα πλαίσια, η επανατοποθέτηση του τρόπου άσκησης της κρατικής εξουσίας ήταν απαραίτητη για την προώθηση των συμφερόντων των μεγάλων ηγεμονικών κρατών, που ελέγχουν τους χρηματοπιστωτικούς θεσμούς. Υπό αυτές τις συνθήκες, οι παραδοχές του νεοφιλελεύθερου δόγματος λειτούργησαν καθοριστικά.

Στον πυρήνα των τακτικών που επιλέγει το κεφάλαιο, στην πορεία του προς εκμετάλλευση όλων των μορφών κοινής ιδιοκτησίας, είναι φυσικά οι ιδιωτικοποιήσεις. Σύμφωνα με την Ρόι, οι ιδιωτικοποιήσεις είναι *«η μεταβίβαση παραγωγικών δημόσιων περιουσιακών στοιχείων από το κράτος σε ιδιωτικές εταιρίες. Τα παραγωγικά περιουσιακά στοιχεία περιλαμβάνουν φυσικούς πόρους. Τη γη, τα δάση, το νερό, τον αέρα. Αυτά τα περιουσιακά στοιχεία κατέχει το κράτος ως καταπιστευματοδόχος για τον λαό τον οποίο εκπροσωπεί [...] Το άρπαγμα αυτών των περιουσιακών στοιχείων και το ξεπούλημά τους ως μετοχών σε ιδιωτικές εταιρίες είναι μια διαδικασία βάρβαρης αφαίρεσης πόρων σε κλίμακα που δεν βρίσκουμε το ανάλογο της στην ιστορία»* (στο: Harvey 2006: 163) Για τον Harvey οι ιδιωτικοποιήσεις, που αποτέλεσαν την βασική αρχή του φιλελευθερισμού, έχουν ως αποτέλεσμα ότι *«περιουσιακά στοιχεία που είτε ανήκαν στο κράτος είτε ήταν κοινά απελευθερώθηκαν στην αγορά, όπου το υπερσυσσωρευμένο κεφάλαιο μπορούσε να επενδύσει σε αυτά, να τα αναβαθμίσει και να κερδοσκοπήσει με αυτά»*. (Harvey 2006: 161)

Τα αποτελέσματα σε αυτές τις περιπτώσεις, είναι αντίστοιχα αυτών που μας περιγράφει ο Μαρξ για τους αγροτικούς πληθυσμούς της Βρετανίας του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Εξαθλίωση, πείνα και απελευθέρωση μεγάλων μαζών εργατών προκύπτουν αναγκαστικά από πρακτικές που εμφανίζονται επανειλημμένως, σήμερα, στα πλαίσια της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, όπως για παράδειγμα από την ιδιωτικοποίηση των λίγων κοινοτικών κομματιών γης στο Μεξικό, στην Ινδία και στη Ταϊβάν, ή από τα μεγάλα κύματα ιδιωτικοποίησης κρατικών υπηρεσιών νερού, ρεύματος και

μεταφορών στη Νότια Αφρική, στην Βρετανία της δεκαετίας του '70 και πιο πρόσφατα στην Αργεντινή. (Harvey 2006).

Για τον Harvey, «[η] ιδιωτικοποίηση περιουσιακών στοιχείων που μέχρι τώρα ήταν δημόσια (όπως τα πανεπιστήμια) και η μετατροπή τους σε εταιρείες, για να μη μιλήσουμε για το κύμα ιδιωτικοποιήσεων (της ύδρευσης και δημόσιων κοινωφελών υπηρεσιών όλων των ειδών) που σάρωσε τον κόσμο δείχνουν ότι είμαστε μπροστά σε ένα κύμα 'περίφραξης των κοινοτικών γαιών'. Όπως και στο παρελθόν, η δύναμη του κράτους χρησιμοποιείται συχνά για να επιβάλει αυτές τις διαδικασίες ακόμη και ενάντια στη λαϊκή θέληση. Η υποχώρηση των ρυθμιστικών πλαισίων που είχαν σχεδιαστεί για να προστατεύουν την εργασία και το περιβάλλον από την υποβάθμιση έχει ως συνέπεια την απώλεια δικαιωμάτων. Η μεταφορά δικαιωμάτων κοινής ιδιοκτησίας, που είχαν κερδηθεί με μακρόχρονη σκληρή ταξική πάλη (το δικαίωμα στη κρατική σύνταξη, στην κοινωνική πρόνοια, στην εθνική φροντίδα υγείας, στον ιδιωτικό τομέα υπήρξε μια από τις πιο διαβόητες πολιτικές για την αφαίρεση πόρων από άλλους, οι οποίες εφαρμόζονται στο όνομα της νεοφιλελεύθερης ορθοδοξίας. (Harvey 2006: 153)

Η μεταβίβαση δικαιωμάτων ιδιοκτησίας από το κράτος σε ιδιώτες, απαιτεί λοιπόν τη διαμόρφωση ενός νομικού πλαισίου που να τη διευκολύνει. Υπό αυτές τις συνθήκες, η σχέση της κρατικής εξουσίας με την παγκόσμια καπιταλιστική ανάπτυξη πρέπει να πλέει παράλληλα με τις κινήσεις του κεφαλαίου προς το κέρδος. Για τον Λένιν, «το κράτος είναι όργανο ταξικής κυριαρχίας, όργανο καταπίεσης μιας τάξης από μίαν άλλη, είναι η δημιουργία του κατεστημένου εκείνου που νομιμοποιεί και στερεώνει αυτή την καταπίεση» (Λένιν 2005:13). Εκκινώντας από τις αναλύσεις του Μαρξ, ο Λένιν επιφορτίζει την έννοια του κράτους με έναν καθαρά ταξικό χαρακτήρα. Το κράτος, διαχρονικά, στόχευε στην επικύρωση και διαίωνιση των ταξικών αντιθέσεων, λειτουργώντας καταπιεστικά για την εργατική τάξη και επικουρικά για την αστική τάξη.

Προς επιβεβαίωση του ρόλου του κράτους ως τον βασικό βοηθητικό παράγοντα της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους», αρκεί απλά να ανατρέξουμε στην ιστορία του καπιταλισμού. Ο Arrighi μας προσφέρει μία συγκριτική ιστορική ανάλυση στο έργο του «Ο μακρύς εικοστός αιώνας» (The Long Twentieth Century), για να δείξει, ακριβώς, τη διαλεκτική σχέση μεταξύ της εκάστοτε κρατικής εξουσίας με τη συσσώρευση του κεφαλαίου. Σύμφωνα με τον ίδιο: «Αυτό

που συγκρίνεται σε αυτό το βιβλίο είναι οι δομές και οι διαδικασίες του παγκόσμιου καπιταλιστικού συστήματος ως σύνολο, σε διαφορετικά στάδια της ανάπτυξής του.» (Arrighi 1994: xi) Στόχος του είναι να παρουσιάσει το σύστημα της συσσώρευσης ως ένα σύνολο, το οποίο αποτελείται από κύκλους, όπου ο κάθε κύκλος καθορίστηκε από τα ηγεμονικά κράτη της εκάστοτε εποχής της συσσώρευσης.

Η ιστορία της συσσώρευσης του κεφαλαίου είναι, για τον Arrighi, η ιστορία ηγεμονιών (Harvey, 2006), και η ανάλυσή του στοχεύει σε μία βαθιά κατανόηση της σχέσης της εξουσίας με το χρήμα (Arrighi, 1994). Όπως και ο Harvey επιχειρεί να καταδείξει τη σχέση του παγκόσμιου καπιταλισμού, με την τότε ηγεμονική, τότε κυριαρχική θέση της Αμερικής στην σύγχρονη διαδικασία της παγκόσμιας συσσώρευσης κεφαλαίου. Η επιβολή των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών θεσμικών φορέων ρύθμισης της συσσώρευσης, από τις ΗΠΑ, καθορίζουν τις κινήσεις του κεφαλαίου στο χώρο και στο χρόνο, τότε για να κατασκευάζονται κρίσεις, τότε για να απωθούνται, στο όνομα πάντα μιας υποτιθέμενης αρμονικής συμβίωσης του σύγχρονου κόσμου.

Οι κρατικές παρεμβάσεις, στα πλαίσια της ανάλυσης του Arrighi, καθορίζονται από τις επιδιώξεις του εκάστοτε ηγεμόνα. Το μοίρασμα του κόσμου σε οικονομικά και γεωγραφικά καθορισμένες καπιταλιστικές ενώσεις. Σύμφωνα με τον ίδιο, το εγχείρημά του βασίζεται «στην αντισυμβατική οπτική του Braudel της σχέσης που συνδέει τον σχηματισμό και τη διευρυμένη αναπαραγωγή του ιστορικού καπιταλισμού ως παγκόσμιο σύστημα με διαδικασίες του σχηματισμού του κράτους από τη μία, και του σχηματισμού της αγοράς από την άλλη.» (Arrighi 1994: 10) Σε αντίθεση με τη συμβατική άποψη των κοινωνικών επιστημών που παρουσιάζουν τον καπιταλισμό με την οικονομία της αγοράς ως στοιχεία «αντιθετικά» με την κρατική εξουσία, ο ίδιος συμπεριφέρει τον Braudel, ο οποίος βλέπει τον καπιταλισμό ως αποκλειστικά εξαρτημένο για την ανάδυση και την εξάπλωσή του από την κρατική εξουσία. (Arrighi, 1994) Φτάνει μέσω της ανάλυσης αυτής, λοιπόν, στο συμπέρασμα πως «[ο] καπιταλισμός θριαμβεύει, μόνο όταν ταυτολογείται με το κράτος, όταν είναι το κράτος. Στην πρώτη του μεγάλη φάση, αυτή των Ιταλικών πόλεων κρατών της Βενετίας, της Γένοβα και της Φλωρεντίας, την εξουσία κατείχε η χρηματική ελίτ. Στην Ολλανδία του 17^{ου} αιώνα, μία ομάδα αριστοκρατών κυβερνούσε προς όφελος και ακόμα περισσότερο σύμφωνα με τις κατευθύνσεις επιχειρηματιών, εμπόρων και δανειστών.» (Arrighi

1994:11) Ενώ παρόμοιο παράδειγμα με την Ολλανδία, φαίνεται να αποτέλεσε και η Αγγλία μετά την Ένδοξη Επανάσταση του 1688.

Για τον Arrighi, «[ι]στορικά, οι κρίσεις υπερσυσσώρευσης που σημάδεψαν τη μετάβαση από μία οργανωτική δομή σε μία άλλη δημιούργησαν επίσης και τους όρους για την ανάδυση όλο και πιο δυναμικών κυβερνητικών και επιχειρηματικών παραγόντων ικανών να επιλύσουν τις κρίσεις μέσω της επανασύστασης της καπιταλιστικής παγκόσμιας οικονομίας σε μεγαλύτερες και πιο στέρεες βάσεις.» (Arrighi 1994:330) Το κατά πόσον, όμως, οι νέες βάσεις, οι οποίες τίθενται κάθε φορά είναι στέρεες, είναι θέμα συζήτησης. Η διαδικασία της κυκλικής επανασύστασης της συσσώρευσης του κεφαλαίου, για τον Arrighi, έχει όρια. Το πότε θα τα φτάσει, είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση. Ο Arrighi, δεν μπορεί να απαντήσει στο ερώτημα, τι ακολουθεί την ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής στον κόσμο, η κατάρρευση ή η ανάδυση ενός νέου ηγεμόνα, για παράδειγμα της Κίνας. Αυτό στο οποίο σίγουρα καταλήγει, όμως, είναι ότι «αργά ή γρήγορα, θα φτάσει σε ένα στάδιο όπου η κρίση υπερσυσσώρευσης δεν θα μπορεί να προσφέρει έναν παράγοντα αρκετά δυνατό για την επανασύσταση του συστήματος σε πιο στέρεες βάσεις.» (Arrighi 1994: 330)

Για τον Harvey, «[ο]ι κρίσεις μπορούν να ενορχηστρώνονται, να διευθύνονται και να ελέγχονται για την ορθολογική οργάνωση του συστήματος. Σ' αυτό αποβλέπουν συχνά τα προγράμματα λιτότητας που διευθύνονται από τα κράτη, τα οποία χρησιμοποιούν τους βασικούς μοχλούς των επιτοκίων και του πιστωτικού συστήματος. Περιορισμένες κρίσεις μπορούν να επιβάλλονται από κάποια εξωτερική δύναμη σε κάποιον τομέα, σε κάποια εδαφική οντότητα ή σ' ένα ολόκληρο εδαφικό πλέγμα καπιταλιστικής δραστηριότητας. Αυτή είναι η ειδικότητα του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος (που διευθύνεται από το ΔΝΤ) με τη στήριξη ανώτερης κρατικής δύναμης (όπως εκείνη των Ηνωμένων Πολιτειών). Το αποτέλεσμα είναι η περιοδική δημιουργία σε κάποιο μέρος του κόσμου ενός αποθέματος υποτιμημένων και σε πολλές περιπτώσεις υποεκτιμημένων περιουσιακών στοιχείων, τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν κερδοφόρα από τα πλεονάζοντα κεφάλαια, που στερούνται ευκαιρίες αλλού» (Harvey 2006:154). Ρόλος του κράτους και των χρηματοπιστωτικών οργανισμών, που ως νέος ηγεμόνας έχει επιβάλει στον κόσμο η Αμερική, είναι η ενορχήστρωση των κρίσεων με τρόπο που «να επιτρέπουν τη συσσώρευση μέσω

αφαίρεσης πόρων από άλλους, χωρίς να πυροδοτούν γενική κατάρρευση [...] Για τις κύριες καπιταλιστικές δυνάμεις, όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες, αυτό σημαίνει να ενορχηστρώνουν αυτές τις διαδικασίες για δικό τους συγκεκριμένο όφελος, ενώ διακηρύσσουν ότι ο ρόλος τους είναι εκείνος ενός ευγενούς ηγέτη που οργανώνει 'διασώσεις' (όπως στο Μεξικό το 1994), προκειμένου να συνεχιστεί η παγκόσμια συσσώρευση του κεφαλαίου.» (Harvey 2006:155)

Σε σχέση με τα παραπάνω, επισημαίνει ο Harvey, «[η] αναλογία στο μείγμα εξαναγκασμού και συναίνεσης στα πλαίσια αυτών των δραστηριοτήτων διαπραγμάτευσης ποικίλει σημαντικά, όμως τώρα μπορούμε να δούμε πιο καθαρά πως οικοδομείται η ηγεμονία μέσω χρηματοπιστωτικών μηχανισμών με τέτοιον τρόπο που να επωφελείται ο ηγεμόνας, ενώ οδηγεί τα υποτελή κράτη στον υποτιθέμενο χρυσό δρόμο της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Έτσι το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και οι θεσμοί της πίστωσης, που στηρίζονται όπως πάντα από κρατικές δυνάμεις, αποτελούν τον ομφάλιο λώρο ο οποίος συνδέει τη συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους και τη διευρυμένη αναπαραγωγή.» (156) Φαίνεται λοιπόν να επικυρώνεται, πολλά χρόνια μετά, η άποψη του Λένιν, όταν παρατηρούσε πως «[η] έννοια 'κράτος-εισοδηματίας, ή κράτος- τοκογλύφος, γίνεται [...] κοινόχρηστη στην οικονομική φιλολογία για τον ιμπεριαλισμό. Ο κόσμος χωρίστηκε σε μία χούφτα κράτη-τοκογλύφους και σε μία τεράστια πλειοψηφία κράτη- οφειλέτες.» (Λένιν 2009: 117)

5. Η διαμόρφωση της ταξικής πάλης στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.

Η αντίσταση στις πρακτικές της πρωταρχικής συσσώρευσης, τόσο για τον ίδιο τον Μαρξ όσο και το μεγαλύτερο πλήθος της παραδοσιακής μαρξιστικής φιλολογίας, έπρεπε να έχουν έναν καθαρά ταξικό χαρακτήρα. Η αντίσταση θα οργανωνόταν με βάση τον διαχωρισμό, στη βάση του οποίου συστάθηκε ο ταξικός ανταγωνισμός. Αυτό φρόντισε να το διαμορφώσει ο ίδιος ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Ο διαχωρισμός του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, παρήγαγε τον πυρήνα των ταξικών αντιθέσεων, που διαμορφώνεται με βάση την ιδιοκτησία ή όχι των μέσων παραγωγής. Η πιο έκδηλη, ίσως, αντίφαση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής ήταν η διαμόρφωση της ταξικής πόλωσης, η οποία (όπως μας λέει ο Μαρξ στο τέλος της

περιγραφής της αρχικής συσσώρευσης) θα αποβεί μοιραία. Αυτή τη φορά, όμως, για την αστική τάξη. Σύμφωνα με τον Μαρξ: «*Το μονοπώλιο του κεφαλαίου μετατρέπεται σε δεσμά του τρόπου παραγωγής που άνθισε μαζί του και κάτω από αυτό. Η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δεν συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται.*» (Μαρξ 2009:787).

Η ιστορία της αντίστασης στις πρακτικές του κεφαλαίου έχει λάβει διαχρονικά πολυποίκιλια, και πολλές φορές, αντιφατικά χαρακτηριστικά. Σύμφωνα με τον Harvey, «*[η] πρωταρχική συσσώρευση, όπως την περιγράφει ο Μαρξ, συνεπαγόταν μια ολόκληρη σειρά βίαιων και επεισοδιακών αγώνων. Γράφτηκε στην ιστορία του κόσμου, όπως το θέτει ο Μαρξ, ‘με αίμα και φωτιά’ [...] η συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους προκάλεσε επίσης πολιτικούς και κοινωνικούς αγώνες και δημιούργησε ευρείες ζώνες αντίστασης. Πολλοί από αυτούς τους αγώνες σχηματίζουν τώρα τον πυρήνα ενός ποικιλόχρωμου και φαινομενικά ατελούς αλλά ευρέος κινήματος ενάντια στην παγκοσμιοποίηση ή για την εναλλακτική παγκοσμιοποίηση. Η ζύμωση των εναλλακτικών ιδεών στα πλαίσια αυτών των κινήματων συναγωνίζεται τη γονιμότητα των ιδεών που γεννήθηκαν σε άλλες ιστορικές φάσεις ανάλογης αποδιάρθρωσης των τρόπων ζωής και των κοινωνικών σχέσεων. Η επιμονή αυτών των κινήματων στο θέμα της ‘διεκδίκησης των κοινών γαιών’ είναι ενδεικτική της βαθιάς συνέχειας με τους αγώνες του μακρινού παρελθόντος.*» (Harvey 2006:164)

Τα παραδείγματα των κινήματων που συστάθηκαν στη βάση της αντίστασης στις πρακτικές που περιγράφουμε εδώ, διαθέτουν μία εντυπωσιακή ποικιλία. («*Οι αγώνες του λαού Ογκόνι εναντίον της ρύπανσης των εδαφών του από τη Shell Oil, οι μακρόχρονοι αγώνες εναντίον των υποστηριζόμενων από τη Παγκόσμια Τράπεζα σχεδίων για την κατασκευή φραγμάτων στην Ινδία και στη Λατινική Αμερική, αγροτικά κινήματα κατά της βιοπειρατείας, αγώνες εναντίον των γενετικά τροποποιημένων τροφίμων και για την αυθεντικότητα των τοπικών συστημάτων παραγωγής, αγώνες για να διαφυλαχθεί η πρόσβαση των αυτοχθόνων πληθυσμών στα δάση και να περιοριστούν οι δραστηριότητες των εταιριών ξυλείας, πολιτικοί αγώνες εναντίον των ιδιωτικοποιήσεων, κινήματα για την εξασφάλιση εργατικών δικαιωμάτων για τις γυναίκες στις αναπτυσσόμενες χώρες, εκστρατεία για την προστασία της*

βιοποικιλότητας και για να εμποδιστεί η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος, αγροτικά κινήματα για την απόκτηση γης, διαμαρτυρίες εναντίον της κατασκευής αυτοκινητοδρόμων και αεροδρομίων, κυριολεκτικά εκατοντάδες διαμαρτυρίες εναντίον των προγραμμάτων λιτότητας που επιβάλλει το ΔΝΤ. ») (Harvey 2006:167). Τα κινήματα αυτά, μπορεί σε πολλές περιπτώσεις, σύμφωνα με τον Harvey να συγκρούονται (για παράδειγμα όταν «αυτόχθονες πληθυσμοί διεκδικούν την ανάκτηση δικαιωμάτων σε περιοχές που περιβαλλοντικές ομάδες θεωρούν κρίσιμης σημασίας, ώστε να θέλουν να τις περιφράξουν, προκειμένου να προστατευθεί η βιοποικιλότητα και να εμποδιστεί η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος.») (Harvey 2006:168).

Ο χαρακτήρας των κινήματων, που διαμόρφωσε η αντίσταση στις πρακτικές της συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους, είναι ένα ζήτημα που προκάλεσε αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό της Αριστεράς, σχετικά με το πώς πρέπει να διαχειριστεί το πεδίο της αντίστασης. Ο Harvey τονίζει, πως μία τέτοια αντιπαράθεση είναι παραγωγική, στο βαθμό μόνο, όμως, που δεν οδηγεί στην απομόνωσή της Αριστεράς, όταν ένα μεγάλο κομμάτι αυτής επικεντρώνεται μονομερώς στους προλεταριακούς αγώνες αποκλείοντας όλα τ' άλλα. (Harvey, 2006)

Σύμφωνα με τον Harvey, «[τ]ο αποτέλεσμα όλων αυτών των κινήματων *in toto* ήταν να απομακρυνθεί το πεδίο της πολιτικής οργάνωσης από τα παραδοσιακά πολιτικά κόμματα και τις οργανώσεις των εργαζομένων και να μετατοπιστεί σε μία λιγότερο εστιασμένη πολιτική δυναμική κοινωνικής δράσης σε όλο το φάσμα της κοινωνίας των πολιτών. Αυτό που έχασε τούτο το κίνημα ως προς την εστίασή του το κέρδισε με όρους σύνδεσής του με τις πολιτικές της καθημερινής ζωής. Αντλούσε τις δυνάμεις του από αυτή τη σύνδεση, αλλά έτσι του ήταν συχνά δύσκολο να αποσπαστεί από το τοπικό και το ειδικό και να κατανοήσει τις μικροπολιτικές της συσσώρευσης μέσω της αφαίρεσης πόρων από άλλους.» (Harvey 2006: 169)

Η προσκόλληση της Αριστεράς στις μαρξικές και μαρξιστικές διατυπώσεις σχετικά με τη ταξική πάλη οδήγησαν, σύμφωνα με τον Harvey, στην απομόνωσή της και στον αποκλεισμό των κινήματων, που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν με κοινές στοχοθετήσεις. Αυτό συνδέεται, ίσως, με λάθος ανάγνωση των καιρών που οδηγούν σε στρατηγικά λάθη από τη μεριά της παραδοσιακής Αριστεράς. Ο αποκλεισμός των κινήματων ενάντια στη «συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους», απομάκρυνε την Αριστερά από τους αγώνες της καθημερινής ζωής, οδηγώντας σε

ελιτιστικές ή αμυντικές πρακτικές και αποκλεισμούς από αγώνες που θεωρούνταν ότι δεν έχουν να κάνουν με το εργατικό κίνημα. Από την άλλη πλευρά, βέβαια, ο Harvey προειδοποιεί πως τα πολυποίκιλα κινήματα που διαμορφώθηκαν στη βάση που συζητάμε, θα χρειαστεί να αντιμετωπίσουν τις διαφοροποιήσεις που εγκολπώνουν, πολιτικά. Σε αυτά τα πλαίσια η σαφής πολιτική ανάλυση και στοχοθέτηση θα πρέπει να διευκρινιστεί, αλλιώς κινδυνεύουν «να θαφτούν κάτω από τη νεφελώδη έννοια του 'πλήθους' σε κίνηση». (Harvey 2006: 175)

Ο Harvey σε αυτή τη βάση καταλήγει στο ότι «οι δύο πλευρές, εκείνη της διευρυμένης αναπαραγωγής και εκείνη της συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους, συνδέονται οργανικά, συνυφαίνονται διαλεκτικά. Από αυτό προκύπτει ότι θα πρέπει να βλέπουμε τους αγώνες στο πεδίο της διευρυμένης αναπαραγωγής (στο οποίο έδινε τόση έμφαση η παραδοσιακή αριστερά) σε διαλεκτική σχέση με τους αγώνες εναντίον της συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους, αγώνες στους οποίους εστιάζονται αποκλειστικά τα κοινωνικά κινήματα τα οποία συνασπίζονται στα πλαίσια των κινημάτων κατά της παγκοσμιοποίησης.» (Harvey 2006: 175).

Η ποικιλία των τακτικών της συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους συνεπάγεται την ποικιλία των μορφών της πάλης, που προκύπτουν στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού. Από τα κινήματα που αναδύθηκαν από τις διαδικασίες αυτές, δεν προκύπτουν αναγκαστικά ταξικές διεκδικήσεις. Τουλάχιστον όχι σε πρώτο επίπεδο ανάλυσης. Υπό αυτές τις συνθήκες η Αριστερά έχει να αντιμετωπίσει διλήμματα. Η παραδοσιακή Αριστερά, σε πολλές περιπτώσεις, διαχώρισε εαυτόν από κινηματικές διαδικασίες, λόγω απουσίας θεωρητικής επάρκειας και πολιτικής στοχοθέτησης. Νομίζω, όμως, πως η αποστασιοποιημένη κριτική, και ως εκ τούτου, η αμυντική στάση δεν μπορεί να λειτουργήσει με κανέναν τρόπο εποικοδομητικά. Η Αριστερά στα πλαίσια του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού θα χρειαστεί ίσως να αποτελέσει διακριτό κομμάτι των κινημάτων, λειτουργώντας επικουρικά στη διαμόρφωση των πλαισίων του αγώνα και της συσπείρωσης της εργατικής τάξης. Σε περιόδους κρίσεων, από τις οποίες το σύστημα δε μπορεί να είναι σίγουρο ότι θα βγει αλώβητο, όταν η ταξική πάλη μπορεί εν δυνάμει να ενταθεί, η Αριστερά θα χρειαστεί να αναλάβει το ρόλο της.

Τα κινήματα, άλλωστε, που αναδείχθηκαν από την πάλη κατά του «νέου κύκλου περίφραξης των κοινών γαιών», δεν αποτέλεσαν κομμάτι του συστήματος,

αντιθέτως, γνώρισαν τη βία και την καταστολή. «Κράτη πελάτες, τα οποία στήριζαν στρατιωτικά ή σε μερικές περιπτώσεις με ειδικές δυνάμεις οι σημαντικότεροι στρατιωτικοί μηχανισμοί (με επικεφαλής τις ΗΠΑ, ενώ η Βρετανία και η Γαλλία έπαιζαν μικρότερο ρόλο), ηγήθηκαν ενός συστήματος καταστολής και εξόντωσης, προκειμένου ν' αναχαιτίσουν αμείλικτα τα κινήματα των ακτιβιστών τα οποία αμφισβητούσαν τη συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους.» (Harvey 2006: 168)

Σύνοψη

Ο διαχωρισμός του εργάτη από τα μέσα παραγωγής, όπως ορίζει ο Μαρξ την πρωταρχική συσσώρευση, αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία κατέστη δυνατή η ανάπτυξη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Σήμερα, βλέπουμε τις διαδικασίες, οι οποίες επιστρατεύθηκαν εκείνη τη περίοδο, να διατηρούν έναν συνεχή ρόλο στην παγκόσμια διαδικασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η ιστορία, έτσι, της γένεσης του καπιταλισμού δεν είναι σίγουρο κατά πόσο μπορεί να διαχωριστεί από την λειτουργία του, στο βαθμό που οι προϋποθέσεις γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής ενυπάρχουν ως προϋποθέσεις και στις διαδικασίες της διευρυμένης αναπαραγωγής.

Υπό συνθήκες παγκοσμιοποίησης της συσσώρευσης του κεφαλαίου, μπορούμε να συναντήσουμε παραδείγματα πρακτικών, σαν αυτά που μας περιγράφει ο Μαρξ, και μάλιστα όχι ως περιπτωσιολογικά παραδείγματα αλλά ως βασική πρακτική της παγκόσμιας συσσώρευσης, για την αποφυγή των συστημικών κρίσεων της κυκλοφορίας του κεφαλαίου. Σε αυτά τα πλαίσια, ένα ευρύ φάσμα βιβλιογραφίας επισημαίνει την επανεμφάνιση των πρακτικών της πρωταρχικής συσσώρευσης, ως βασικό χαρακτηριστικό της παγκόσμιας συσσώρευσης σε συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής. Προς αυτή τη κατεύθυνση, η εμπορευματοποίηση των πάντων και η κλοπή των κοινών αγαθών, με τη διευκόλυνση της κρατικής εξουσίας, παίζουν τον κεντρικό ρόλο στις προσπάθειες της αποτελεσματικότερης κίνησης του κεφαλαίου προς το κέρδος.

Σύμφωνα με τον Μαρξ, «[ο] κεφαλαιοκρατικός τρόπος ιδιοποίησης, που προέρχεται από τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής, άρα και η κεφαλαιοκρατική ατομική ιδιοκτησία, αποτελεί την πρώτη άρνηση της ατομικής ιδιοκτησίας που

βασίζεται στην προσωπική εργασία. Μα η κεφαλαιοκρατική παραγωγή παράγει με την αναγκαιότητα φυσικού προτσές την ίδια της την άρνηση. Πρόκειται για άρνηση της άρνησης.» (Μαρξ 2009: 787). Αυτό που ευελπιστεί ότι θα έρθει, σαν φυσική εξέλιξη, είναι πως η διπλή αυτή άρνηση θα οδηγήσει στην αντίστροφη πορεία από αυτή που περιέγραψε με την πρωταρχική συσσώρευση, στην «απαλλοτρίωση λίγων σφετεριστών από τη μάζα του λαού». Όταν η κοινή ιδιοκτησία «περιφράσσεται», και συγχρόνως η ατομική ιδιοκτησία «συγκεντρώνεται», όταν η εργατική τάξη δεν θα έχει πλέον τίποτα να χάσει, αυτοί που μένει να απαλλοτριωθούν θα είναι οι απαλλοτριωτές.

Συμπεράσματα

Η ανάλυση της πρωταρχικής συσσώρευσης του Μαρξ καταλαμβάνει στο έργο του μία ιδιόμορφη φαινομενικά θέση. Δεδομένου ότι αφορά ξεκάθαρα τις ιστορικές διαδικασίες γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, φαίνεται, ίσως, παράδοξο το ότι ο Μαρξ τοποθετεί τις συγκεκριμένες αναφορές στο τέλος του πρώτου τόμου του Κεφαλαίου, αφού έχει πρώτα αναλύσει τους βασικούς όρους λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Φαίνεται, λοιπόν, σαν να ξεκινά την περιγραφή του αντίστροφα.

Η επιλογή του αυτή, νομίζω, πως συνιστά κατά βάση μία μεθοδολογική επιλογή. Όπως είδαμε στην τρίτη ενότητα του πρώτου μέρους (περί μαρξικής διάκρισης θεωρίας γένεσης και θεωρίας διευρυμένης λειτουργίας του καπιταλισμού), στόχος της επιλογής αυτής είναι να δείξει πως μόνο εφόσον έχουμε διατυπώσει με σαφήνεια τους όρους λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μπορούμε να αναγνωρίσουμε του όρους της ιστορικής του συγκρότησης ως τέτοιους. Υπό αυτή την οπτική, μόνο εφόσον έχουμε διατυπώσει τον ρόλο που παίζει η μισθωτή εργασία στην αναπαραγωγή του κεφαλαίου, μπορούμε στη συνέχεια να διαπιστώσουμε ότι οι ιστορικές διαδικασίες που γέννησαν τη μισθωτή εργασία, δηλαδή ο διαχωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής, λειτούργησαν ως προϋποθέσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής.

Είδαμε, επίσης, ότι για τον Μαρξ δεν είναι αναγκαίο να διηγηθεί την ιστορία του κεφαλαίου για να αποδείξει πως οι συνθήκες κάτω από τις οποίες λειτουργεί είναι αντιφατικές και δυνητικά αυτοκαταστροφικές. Διαχωρίζοντας της θεωρία γένεσης του καπιταλισμού από τη θεωρία λειτουργίας του, κατέστησε κατανοητό πως από τη στιγμή που τεθεί σε κίνηση η συσσώρευση του κεφαλαίου, το ίδιο το σύστημα είναι υπεύθυνο για την αναπαραγωγή του, μέσω της αποκρυστάλλωσης των σχέσεων εργασίας- κεφαλαίου. Όλες οι σχέσεις που εμφανίζονται στα πλαίσια της αναπαραγωγής του κεφαλαίου είναι πλέον αποτελέσματα του ίδιου του κεφαλαίου, ανεξάρτητα από το πώς αυτές αναπτύχθηκαν ιστορικά. Ωστόσο, ο ίδιος κάνει την επιλογή να περιγράψει την ιστορία της ανάδυσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Είδαμε πως ο Μαρξ, μέσω της επιλογής αυτής, ήθελε να δείξει πως αν από τη μία μεριά τα στοιχεία που γέννησαν τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής

εμφανίζονται σαν «προϋποθέσεις που έχουν αρθεί», τότε οι όροι λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής *«εμφανίζονται σαν όροι που αίρουν το εαυτό τους και άρα δημιουργούν τις ιστορικές προϋποθέσεις για μία νέα κοινωνική κατάσταση.»* (Μαρξ 1990: 348- 349)

Η πίστη του στην ιστορική ανάλυση, νομίζω ότι, εδώ έχει να κάνει με το τι μπορεί να μας αποκαλύψει η ιστορία, όταν έχουμε αναλύσει σωστά και επαρκώς το «σήμερα», όταν έχουμε κατανοήσει σωστά τους όρους κάτω από τους οποίους λειτουργεί το σύστημα της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Οι αντιφάσεις του συστήματος παραγωγής, υπό αυτούς τις συνθήκες, μπορούν να δημιουργήσουν τους όρους της καταστροφής τους, φτάνοντας στην κατάσταση του να «άρουν τον εαυτό τους» και να πυροδοτήσουν την κίνηση προς «μία νέα κοινωνική κατάσταση», ίσως στον σοσιαλισμό, ο οποίος θα έχει χτιστεί πάνω στα στοιχεία που θα έχει απελευθερώσει ο ίδιος ο καπιταλισμός.

Η πρωταρχική συσσώρευση, ως «ο διαχωρισμός του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής», είναι η βάση πάνω στην οποία χτίστηκε ο τρόπος ιδιοποίησης του κεφαλαίου, και ακόμα παραπάνω, είναι η βάση πάνω στην οποία χτίστηκε ο ταξικός ανταγωνισμός σε συνθήκες κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Φυσικά, όπως είπαμε παραπάνω, αυτό δεν διαφοροποιεί το γεγονός πως υπεύθυνο για την διαιώνιση των σχέσεων αυτών σε συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγή, είναι το ίδιο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής. Ο καπιταλισμός έχοντας πλέον «σταθεί στα δικά του τα πόδια», μπορεί να αναπαράγει τους όρους της ύπαρξής του. Το ερώτημα, βέβαια, που προκύπτει από την αντίληψη αυτή είναι το κατά πόσο είναι δυνατό το σύστημα να παράγει συνεχώς και να αναπαράγει, χωρίς εμπόδια, τους όρους της ύπαρξής του.

Η Ρόζα Λούξεμπουργκ σχετικά με αυτό, για παράδειγμα, ασκεί κριτική στην ανάλυση του Μαρξ πάνω στα σχήματα αναπαραγωγής του κεφαλαίου, προβάλλοντας την ανάγκη απεικόνισης της συσσώρευσης σε συνθήκες «πραγματικού καπιταλισμού» και όχι ενός απόλυτα αυτοσυντηρούμενου αναλυτικού σχήματος. Σε αυτά τα πλαίσια η Λούξεμπουργκ θέτει μία αντίληψη, που συναντάμε αρκετά συχνά στη βιβλιογραφία, και που έχει να κάνει με την συνεχή ανάγκη του συστήματος της συσσώρευσης, να στρέφεται σε κάτι εξωτερικό από τη δική του κλειστή και εσωτερική αναπαραγωγική κίνηση, ώστε να διασφαλίζεται η ομαλή συσσώρευση

κεφαλαίου. Η θέση αυτή αφορά στην ουσία την αντίληψη ότι το σύστημα παραγωγής φτάνει σε ένα σημείο, όπου η συνεχής συσσώρευση του κεφαλαίου δημιουργεί πλεόνασμα κεφαλαίου που δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί στο εσωτερικό του καπιταλιστικού περιβάλλοντος.

Συνεχίζοντας την εν λόγω συλλογιστική, ο ιμπεριαλισμός εκφράζεται ως ανάγκη επιβολής καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε μη καπιταλιστικά περιβάλλοντα, με σκοπό την πραγματοποίηση (realization) του πλεονάζοντος κεφαλαίου και τη συνέχιση της ομαλής κίνησης της συσσώρευσης. Ο καπιταλισμός, λοιπόν, αναγκάζεται να στραφεί προς κάτι εξωτερικό από την θεωρητικά κλειστή και κυκλική του λειτουργία ώστε να εξασφαλίσει νέες και φθηνότερες πρώτες ύλες, αγορές και εργατικό δυναμικό, με σκοπό την αποφυγή κρίσεων. Οι εν λόγω κρίσεις αφορούν την εγγενή τάση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος παραγωγής για κρίσεις υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου.

Σε περιπτώσεις κρίσεων υπερσυσσώρευσης παρατηρείται, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η επανεμφάνιση των πρακτικών της πρωταρχικής συσσώρευσης που μας περιέγραψε ο Μαρξ. Τον κύριο ρόλο στη συγκεκριμένη διαδικασία παίζουν, όπως και τότε, η αρπαγή, η κλοπή και η βία. Βασικός στόχος του κεφαλαίου αποτελεί, ακόμα και σήμερα, το σύνολο των κοινών αγαθών του πλανήτη. Η «συσσώρευση μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους», όπως ονομάζει ο David Harvey την επανεμφάνιση των πρακτικών της πρωταρχικής συσσώρευσης του Μαρξ, αφορά στην ουσία την επανάληψη των βίαιων διαδικασιών, που σημάδεψαν τη περίοδο της γένεσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, σε συνθήκες διευρυμένης αναπαραγωγής του κεφαλαίου, με σκοπό να κρατηθεί ζωντανός ο κινητήρας της παγκόσμιας συσσώρευσης σε περιόδους κρίσεων υπερσυσσώρευσης.

Πρωταγωνιστής στην εν λόγω διαδικασία είναι και σε αυτή τη περίπτωση το κράτος. Έχοντας αναλάβει ως κύρια ευθύνη την διευκόλυνση των κινήσεων του κεφαλαίου από και προς το εξωτερικό, το κράτος σε συνθήκες παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού γίνεται πρεσβευτής ενός νέου τύπου ιμπεριαλισμού, αυτού που ο Harvey αποκαλεί «καπιταλιστικό ιμπεριαλισμό». Φυσικά, όπως έχει ήδη αναφερθεί, η οργάνωση των πρακτικών της «συσσώρευσης μέσω αφαίρεσης πόρων από άλλους» περνάει, πλέον, μέσω του κράτους στα χέρια των παγκόσμιων χρηματοπιστωτικών οργανισμών.

Το ερώτημα που ανακύπτει, ωστόσο, από τα παραπάνω είναι, μέχρι ποιου σημείου είναι δυνατό οι πρακτικές αυτές, που επιστρατεύονται για τη σωτηρία της παγκόσμιας συσσώρευσης του κεφαλαίου, να είναι επαρκείς; Το ζήτημα το οποίο ανασυγκροτούμε, φέρει αναγκαστικά και το ζήτημα της επιβίωσης του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Έως και κάποιο σημείο, το σύστημα μπορεί να είναι σε θέση να αποφεύγει καταστροφικές κρίσεις μέσω βίαιων «επεισοδίων» πρωταρχικής συσσώρευσης, το μέχρι τότε όμως είναι δυνατό να το κάνει αυτό είναι ένα ζήτημα προς διερεύνηση.

Ο Μαρξ θεωρούσε, ότι η ίδια η διαδικασία της αναπαραγωγής του κεφαλαίου, ο τρόπος λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής και οι αντιφατικές σχέσεις που τον πλαισιώνουν, είναι από μόνα τους στοιχεία ικανά να καταδείξουν και την κατάληξή του. Ακόμα περισσότερο θεωρούσε πως το ίδιο ο σύστημα είναι αυτό που θα είναι υπεύθυνο τελικά για την κατάρρευσή του. Το εάν, τελικά, η θέση του Μαρξ θα δικαιωθεί, είναι κάτι που η βιβλιογραφία σίγουρα δεν μπορεί να προεξοφλήσει, νομίζω ωστόσο, ότι στο σύνολό της συμφωνεί στο ότι το σύστημα της παγκόσμιας συσσώρευσης του κεφαλαίου θα φτάσει, εάν δεν έχει ήδη φτάσει, σε ένα σημείο που δεν θα μπορεί να παραγάγει έναν παράγοντα ικανό που να θέτει κάθε φορά σε νέες σταθερές βάσεις την καπιταλιστική συσσώρευση.

Βιβλιογραφία

- Arrighi, G. (1994), *The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times*, London & New York: Verso.
- Bonefeld, W. (2008), «Σημειώσεις για την έννοια της τάξης και την κοινωνική συγκρότηση», στο *Θεωρία, Αξίες και Κριτική: Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, επιμ. Α. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου, Αθήνα: Πόλις, σελ. 621- 642.
- Bonefeld, W. (2005), «Η Μονιμότητα της Πρωταρχικής Συσσώρευσης: Φετιχισμός του Εμπορεύματος και Κοινωνική Συγκρότηση», μτφρ. Ζαΐφη, Α. στο http://athens.indymedia.org/front.php3?lang=el&article_id=308063
- De Angelis, M. (2001), «Μαρξ και Πρωταρχική Συσσώρευση. Ο Διαρκής Χαρακτήρας των «Περιφράξεων» του Κεφαλαίου», στο <http://www.rebelnet.gr/categories/view/control>
- Giddens, A. (2002), «Ο Μαρξ, ο Βέμπερ και η εξέλιξη του καπιταλισμού», στο *Η Θέση του Βέμπερ για την προτεσταντική ηθική της εργασίας*, μτφρ. Χρονόπουλος Σ, Τόμος Α΄, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, σελ. 119-144.
- Harvey, D. (2006), *Ο Νέος Ιμπεριαλισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Κοτζιάς, Ν. (2006). «Οι τρεις περίοδοι των θεωρητικών συζητήσεων για τον ιμπεριαλισμό και η παγκοσμιοποίηση», Πρόλογος στο Harvey, D. *Ο Νέος Ιμπεριαλισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 9-31.
- Λένιν, Β.Ι. (2005), *Κράτος & Επανάσταση*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β.Ι. (2009), *Ο Ιμπεριαλισμός. Ανώτατο Στάδιο του Καπιταλισμού*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Λένιν, Β.Ι. (1988), *Η Ανάπτυξη του Καπιταλισμού στη Ρωσία*, Άπαντα: Τόμος Γ΄, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Luxemburg, R. (2003), *The Accumulation of Capital*, London and New York: Routledge
- Μαρξ, Κ. (2009), *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Α, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1990), *Grundrisse: Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, Τόμος Β΄, Αθήνα: Εκδόσεις Στοχαστής.

- Ντομπ, Μ.(κ.α.) (1986), *Η Μετάβαση Από τον Φεουδαλισμό στον Καπιταλισμό*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Poltermann, A. (2008), «Γνώση και ιδιοκτησία. Ποιός δημιουργεί αξίες στην κοινωνία της γνώσης και ποιός τις ιδιοποιείται;», στο *Θεωρία, Αξίες και Κριτική: Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, επιμ. Α. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου, Αθήνα: Πόλις, σελ. 670-689
- Weber, M. (2006), *Η Προτεσταντική Ηθική και το Πνεύμα του Καπιταλισμού*, μτφρ. Κυπραίου, Μ.Γ. , Αθήνα: Gutenberg.
- Χάλαρης, Γ. (2008), «Ο ανορθολογισμός του σύγχρονου καπιταλισμού και το αίτημα του νέου διαφωτισμού», στο *Θεωρία, Αξίες και Κριτική: Αφιέρωμα στον Κοσμά Ψυχοπαίδη*, επιμ. Α. Αγγελίδης, Σ. Δημητρίου, Α. Λαβράνου, Αθήνα: Πόλις, σελ. 572-587.